

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№1(134)/2021

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Нұр-Сұлтан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Нур-Султан, 2021

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Жанат	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Бахтикиреева Улданай	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Беженару Людмила	ф.ғ.д., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргүл	ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Біжкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Гасанов Заур	PhD, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жаң Динжин	PhD, проф., Миньцзу университеті, Пекин, Қытай
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ержласун Гүлжанат	PhD, проф., Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
Кеменгер Қайырбек	ф.ғ.к., қауымд. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нуриева Фануза	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Хисамитдинова Фирдаус	ф.ғ.д., проф., Уфа федералды зерттеу орталығы, Уфа, Башқұртстан, РФ
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгей университеті, Измир, Түркия
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Журнал менеджері: Базылхан Г.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 15 дана. Басуға 26.03.2021 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,

тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief Dikhan Kamzabekuly

Doctor of philology, academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief Zharkynbekova Sholpan

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Editorial board

Aimukhambet Zhanat	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof., RUDN University, Moscow, Russia
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Erzhiasun Güljanat	PhD, Prof., Hasi Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Khislamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof., UFRK RAS, Ufa, Bashkortostan, RF
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Managing Editor: Bazylkhan G.

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 15 copies. Signed in print: 26.03.2021

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор **Дихан Камзабекулы**
доктор филологических наук, академик НАН РК, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Зам. главного редактора **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Жанат	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. Российский университет дружбы народов, Москва, Россия
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бижкенова Айгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Ержласун Гульжанат	PhD, проф. Университет Хаджи-Байрам Вели, Анкара, Турция
Каскабасов Сеит	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Кеменгер Кайырбек	к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамского университета, Потсдам, Германия
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный Национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сатенова Сериккуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Турысбек Рахимжан	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф., УФИЦ РАН, Уфа, Башкортостан, РФ
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, РФ
Шарип Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Менеджер журнала: Базылхан Г.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г. Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 15 экземпляров. Подписано в печать 26.03.2021 г. Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Мазмұны

Фольклор және әдебиеттану

<i>Абубакирова Г.Н., Кайыбаева А.</i> Мәриям Хакімжанованың поэзиясындағы «әйел» концептісі	8-15
<i>Жиенбаев Е., Хилкеева Д.</i> Түрік қаламгері Мемдух Шевкет Эсендалдың «Чамур Ахметтің мәселесі» атты повесінің поэтикасы	16-22
<i>Журақузиев Н.И.</i> Ежелгі түркі халықтары әдебиеті мен фольклорындағы әлемдік құрылым моделі	23-36
<i>Қурмамбаева К.С.</i> Жанат Әскербекқызы поэзиясының көркемдік ерекшелігі	37-43
<i>Нұрманов Б.Т.</i> Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасын құрылымдық талдау	44-51
<i>Сеитмұрат А., Аймұхамбет Ж.</i> Мәтіндегі ретроспекцияның көріну тәсілдері	52-57

Лингвистика және әдістеме

<i>Жаркынбекова Ш.К., Исина С.Т.</i> Қазақстандағы туристік дискурстың прагмалингвистикалық ерекшеліктері	58-69
<i>Құрманбайұлы Ш., Жұмабаева Ж.</i> Тілдік тұлғаны қалыптастырудағы мәтіннің рөлі	70-75
<i>Нұржанова Ж.Д., Сарсенова Г.Б.</i> Ағылшын тіліндегі бейнероликтер негізінде университеттегі тіл мамандықтарының кіші курстарында есту құзыреттілігін қалыптастыру	76-83

Contents

Folklore and Literary Studies

<i>Abubakirova G.N., Kaiypbayeva A.</i> Concept «Woman» in the poetic works of Mariyam Khakimzhanova	8-15
<i>Zhiyenbayev Y., Khilkeyeva D.</i> Poetics of the story «Çamur Ahmet's problems» by Turkish writer Memduh Şevket Esendal	16-22
<i>Jurakuziyev N.I.</i> Model of the world order in the literature and folklore of the ancient Turkic peoples	23-36
<i>Kurmambayeva K.</i> Artistic features of Zhanat Askerbekkyzy's poetry	37-43
<i>Nurimanov B.T.</i> Structural analysis of the work of Zhusup Balasagun «Kutadgu Bilig»	44-51
<i>Seitmurat A., Aimukhambet Zh.A.</i> Ways of displaying retrospection in the text	52-57

Linguistics and Methodics

<i>Zharkynbekova Sh.K., Issina S.T.</i> Pragmalinguistic features of Kazakh tourism discourse	58-69
<i>Kurmanbayuly Sh., Zhumabayeva Zh.</i> The role of texts in the formation of a linguistic personality	70-75
<i>Nurzhanova Zh.D., Sarsenova G.B.</i> Formation of auditory competence in junior courses of language specialties at a university on the basis of English- language videos	76-83

Содержание

Фольклор и литературоведение

- Абубакирова Г.Н., Кайтбаева А.* Концепт «Женщина» в поэзии Мариям Хакимжановой 8-15
- Жиенбаев Е., Хилкеева Д.* Поэтика повести турецкого писателя Мемдуха Шевкета Эсендала «Проблемы Чамура Ахмета» 16-22
- Журакузиев Н.И.* Модель мироустройства в литературе и фольклоре древних тюркских народов 23-36
- Курмамбаева К.С.* Художественные особенности поэзии Жанат Аскербеккызы 37-43
- Нуриманов Б.Т.* Структурный анализ произведения Жусуп Баласагуна «Кутадгу билик» 44-51
- Сеитмурат А., Аймухамбет Ж.А.* Способы проявления ретроспекции в тексте 52-57

Лингвистика и методика

- Жаркынбекова Ш.К., Исина С.Т.* Прагмалингвистические особенности казахстанского туристического дискурса 58-69
- Курманбаев Ш., Жумабаева Ж.* Роль текстов в формировании языковой личности 70-75
- Нуржанова Ж.Д., Сарсенова Г.Б.* Формирование слуховой компетентности на младших курсах языковых специальностей в университете на основе англоязычных видеороликов 76-83

ХҒТАР 16.21.55

Г.Н. Абубакирова¹, А. Кайпбаева²

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
(E-mail: agn031180@mail.ru¹, a.kaypbai1957@mail.ru²)

Мәриям Хакімжанованың поэзиясындағы «әйел» концептісі

Аңдатпа. Қазақ қоғамында бір қолымен әлемді, екінші қолымен бесікті тербеткен әйел қауымының орны әрқашан ерекше. Өмірде ер адамның ақылшысы, балалардың тәрбиешісі болатын әйелдер қауымының өмірі сан қилы. Әрбір әйел бір үйдің инабатты келіні, аяулы анасы, ардақты апасы, асыл әжесі. Сондықтан әйел тақырыбы – мәңгілік тақырыптардың бірі. Әсіресе, көркем туындыларда сипатталатын әйел бейнесі, тағдыры, мұңы, сезімдері көптеген шығармаға арқау болған. Ақын-жазушыларымыз әйелді мүсіндеп, сипатын бейнелегенде ұлттық әдет-ғұрыптық ерекшеліктермен бірге рухани дүниенің сырларын, ұлттық таным, болмыс, тәлім-тәрбие ерекшеліктерін ұмытқан емес. Зерттеу нысанасына алынып отырған Мәриям Хакімжанова шығармаларында да «әйел» концептісін айшықтайтын тілдік бірліктердің ұлттық дүниетанымға сай берілгені аңғарылады. Сонымен қатар, «Әйел» лексемасы сөз болған жерде, әйел – сұлулық, әйел – сүйікті жар, әйел – ана баламалары қабаттасып, сабақтасып жатуы заңды. Мақалада осы аталған баламаларға М. Хакімжанова шығармалары негізінде тоқталатын боламыз.

Түйін сөздер: поэзия, когнитивтік таным, концепт, концептілік жүйе, концептілік құрылым, ұлттық болмыс.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-134-1-8-15>

Түсті: 06.11.20 / Қайта түзетілді: 26.11.20 / Жарияланымға рұқсат етілді: 04.12.20

Кіріспе. Түрлі қақтығыстарға толы ХХ ғасырда өмір сүрген Мәриям Хакімжанова – Қостанай өңірінің тумасы, кеңес үкіметі тұсында өмір сүріп, өлеңдерінде коммунистік партияны, октябрьді, социалистік идеяны жырласа да, өзінің қазақи тұлғасын жоғалтпаған, қазақтың қайсар қыздарының бірі. «Жас өмірім бақытсыздықпен өтті. 21 жасымда өлідей жесір қалдым. 31 жасымда (1937) тірідей жесір қалдым. Жолдасымның екі баласын, 11 жасар інісін, агамның бұрынғы әйелінен қалған екі баласын, майданнан жараланып келіп, қолымда қайтқан қайынімімнің екі баласын (ұзын саны 7 баланы)

бағып-қағып өсірдім. 5-не жоғары білім бердім, 2-не орта білім бердім. Қазірде бәрі ақар-шақар семья құрып, қол қанатым болып отыр» - деп [1, 8 б.] жазған Мәриям Хакімжанова. Сондықтан болар ақын ананың қолтаңбасы ана, бала тақырыптарына ойысқанда, өзгеше өрілген.

Ақынның поэтикалық тілінде «әйел» концептісінің мәнін ашатын мынадай ұғымдарды кездестіруге болады: *Оттың басы, Еңбекші әйел, Қарт ана, бұлбұлым, көкжал қыз, батагөй, т.с.с.* «Әйел» лексемасы, біріншіден, адам баласының ұрғашы жыныстылары, екіншіден, жұ-

бай, зайып [1, 592 б.] деген ұғымдарды береді. Тілімізде «әйел» сөзінің сөздікте көрсетілген екінші мағынасына сәйкес жар, серігі, нақсүйері, сүйіктісі, алғаны, қосағы деген сөздер де қолданыста. Ендігі кезекте «ана» деген үшінші мағынаны қосар едік.

Қоғамда отбасының ұйытқысы – әйел. Әйелді биязы мінезі, балаға деген қамқорлығы, жолдасына деген сыйластығы, үлкенге деген әдеп пен ізеттілігі – аяулы жар, таңдаулы нақсүйер, айнымас сүйікті, таңдап алғаны, тағдырлас қосағы етеді. Сондықтан ислам дінінің хадистік қағидаларында: *Алдымен, анаңды, анаңды, тағы да анаңды, одан соң әкеңді сыйла*», «*Жұмақ кілті ананың қадамының астында*», т.б. деп әйелге ерекше орын бергені байқалады.

Ұлттық дүниетаным мен ана тіліміздің сөз күдіретінен нәр алып, ұлттық қасиеттерді бойына сақтап, сіңірген халықтың сан ғасырлық тәжірибесінде қорытылып қалыптасқан асыл қазына – көркем сөз үлгілері заман озған сайын құлпырып, өңделіп отырады. Ал оларды жаңа қырынан зерттеп-зерделеу – заман талабы. Сондықтан М. Хакімжановадай ақын шығармаларындағы лингво-мәдени бірліктердің лингво-поэтикалық, құрылымдық, танымдық тұрғыдан талдануы тақырыптың өзекті мәселелерінің бірі.

Зерттеу әдістері. Сипаттама, семасиологиялық, этнолингвистикалық, концептілік талдау әдістері пайдаланылды.

Талқылау. Көркем шығармалардағы әйел бейнесіне қатысты зерттеулер көптеп кездеседі. Мысалы, қоғам өміріндегі қазақ әйелінің рөлі мен орнын сипаттайтын тілдік деректерді лингвомәдени бағытта айқындап, әйел концептісінің лексика-семантикалық, концептуалдық мазмұнын зерттеген А. Байғұтованың кандидаттық диссертациясын [3], гендерлік тұрақты тіркестердігі әйел лексемасын қарастырған А. Смайловтың [4], әйел қолөнеріне байланысты атаулардың этнолингвистикалық табиғатын, олардың тілдік жүйедегі орнын қарастырған А. Әлімжанованың [5] еңбектерін атауға болады.

Ғалымдар «Әйел» концептісін зерттеу кезінде қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік

лингвистиканың негізгі элементтерінің бірі – *концептіге* аса назар аударып келеді. Концепт – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі. Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде оған келесіндей анықтама берілген: «жадының, ментальды қордың, тұжырымдау жүйесінің, әрі адам санасында көрініс табатын бүкіл әлемнің мазмұнды да белсенді бірлігі» [6, 266 б.].

Зерттеуші А.Б. Әмірбекова поэтикалық мәтіндегі дүниенің тілдік бейнеленуін талдай отырып, концептінің белгілі бір құрылымдардан тұратынын нақтылап көрсетеді: «*Концепт* құрылымдары өз бейнелілігімен, бағалауыш, экспрессивті, коннотаттық мәнімен құнды. *Концепт* санада белгілі бір концептілік жүйе арқылы қалыптасады. *Концептілік жүйе* иерархиялы (сатылы) құрылымнан тұрады: 1) дүниенің қасиеті, белгілері (сенсорлы перцептивті қабылдау); 2) когнитивтік модель (ассоциация, бейне, символ, этикет, эталон, стереотип формаға ие болуы); 3) концепт типтері (фрейм, сценарий, скрипт, схема, ойсурет формасына салынуы); 4) дүниенің тілдік бейнесі (метафора, фразеологизм, сөз, сөйлем, поэтикалық мәтін)» [7, 10 б.].

Концептілік құрылымдардың санада бейнеленуі әртүрлі формада көрініс табады. Олар: 1. Қарапайым форма (фрейм); 2. Күрделі форма (скрипт); 3. Оқиғалы форма (сценарий); 4. Сызбалы форма (схема); 5. Бейнелі форма (ойсурет).

Нәтижелер. *Қарапайым форма (фрейм).* Лингвистикада фрейм ұғымының негізін қалаған ғалым – Ч. Филлмор. Ол өзінің ойын екі мәселе сабақтастығы негізінде тұжырымдап көрсетті: сөз мағынасы жіктеуге келетін бөлшектер жиынтығы түрінде ғана емес, сөйлеуші мен тыңдаушыға әсер ететін таныс деректерден жинақталған тұжырымды құрылым не пайыммен тоқталған тәжірибе үлгісі ретінде қарастырылуы керек; фреймдер белгілі бір сценарий үлгісі бойынша, соның балама-

сы ретінде дүниеге келетін лингвистикалық нұсқалар жиынтығы болуы қажет [6, 271 б.].

М. Хакімжанова шығармаларында кездесетін «әйел» концептісінің фреймдік құрылымы:

1-фрейм: *Әйел – сұлулық, әдемілік*. Ақын барлық әдемілікті әйелден іздейді. Әйел болмысы, оның еркектен ерекшелігі, ең алдымен, әйелдің сұлулығынан көрінеді. Сұлулық – тек әйел затының өлшемі. Сондықтан әрбір әйелдің сұлулыққа ұмтылуы, ал ақындардың бүкіл адамзат баласы секілді сұлулыққа құмарлығы, ынтықтығы – заңдылық. Оны мынадай фреймдер арқылы бейнелеген: «*жас бұлбұл*», «*айдынның аққуындай*», «*бота көз*», «*ерке қыз*», «*жүрген жерің тасып жатқан дария*», «*аяулым*», «*қарақат көз*», «*түсі жүзім*», «*оймақ ауыз*», «*қызыл жүзі*», «*қызыл гүл*», т.б.

2-фрейм: *Әйел – махаббат, сүйікті жар*. Ел арасында «*Ер жігіттің аты жақсы болса – бір бақыт, алған жары жақсы болса – мың бақыт*» деген мақалдың айтылуы еркектің бақытты болуы сүйікті жарына байланысты екенін байқатады. Ақын шығармаларында сүйікті жарға қатысты мынадай сөздер мен сөз тіркестерін кездестіруге болады: «*жарым*», «*жаны жарқын*», «*сүйген жарым*», «*ердің жары*», «*сәулелем*», «*азбай күткен жар - алтын*», «*сүйгенім*», «*жарын күткен жас ару*», «*өмірдің қызыл гүлі*», т.б.

Махаббаттың періштесі ем таранған,
Сүйген жанның жүрегінен жаралған.

Аяулы жан, ақиығым мөрт болды,
Қуанышым, көз нұрына баланған [1, 30 б.].

3-фрейм: *Әйел – анаң, әйел – балаң*. М. Хакімжанованың аяулы жар, жанашыр ана, сүйікті келіншек, еңбекқор жеңеше тақырыптарына арналған жүрекжарды жырлары көп. Әсіресе, ақынның ана болған шағынан бастап бұл төңіректе қаламы мұқалмаған. Олар төмендегі фреймдер арқылы көрініс тапқан: «*бөбегім*», «*құлыным*», «*ақ тілеулі ана*», «*апатайым*», «*ардақты ана*», «*алтын ана*», «*ана жүрек*», «*үмітім*», «*қызығым*», «*немерем*», «*жас ботам*», т.б. Ақын құрған бұл фреймдердің көпшілігі халықтық қолданыста да, поэтикалық тілде де молынан кездеседі.

«*Әйел*» фреймдері ақындар тілі арқылы адам санасында белгілі бір суретке еніп, по-

этикалық сипат алады. «*Әйел*» - тірліктің мазмұнын толықтырушы, табиғатын түзуші ретінде адам санасында бейнеленіп, тілде көрініс табады.

Ана өмірі мейірбанды,

Ана өсірді барлық жанды.

Ана – қомқор бөбегіне,

Ана сүтін ақтау заңды [1, 97 б.].

«*Әйел*» концептісінің схемалық құрылымы.

А.Б. Әмірбекова: «Схема – когнитивтік санада сыртқы сигналдар мен ішкі сезімдер көмегі арқылы жинақталған ақпараттарды бір құрылымда таныту тәсілі» [7, 47 б.], - деп көрсетеді. В.А. Маслова: «Егер сөздіктегі анықтамалар шеңбер, сызық, шекара шарттарымен түсіндірілсе, концептінің бұл анықталу типі схема болып саналады» [8], - дейді. Яғни, фразеологизмдердің мағыналық құрылымын схема деп тануға болады. «*Әйел*» концептісінің лингвистикалық сипаты этностың өзіне тән ерекшелігін танытатын мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестерде жиі кездеседі. Сонымен қатар, әйел болмысының табиғатын көрсететін танымдық ерекшеліктердің ұқсастығын, ақындар поэзиясымен өзара сабақтастықта қарау арқылы «*әйел*» концептісінің табиғи бітіміне қатысты ақпараттармен танысуға болады. М. Хакімжанова шығармасындағы «*әйел*» микроконцептісі – ғаламның тілдік бейнесін жасауға қатысатын лингвокогнитивтік категориялардың бірі. «*Әйел*» концептісінің болмысы М. Хакімжанова шығармаларындағы схемада әртүрлі аспектіде көрінеді:

Бәрі де ұшты қанаттанып ұямнан,

Кейде аңсаймын, күлкілерін қиялман.

Немерем мен шөберелер келгенде,

Қуаныштан кең дүниеге сия алмай [1, 16 б.].

Ұлды ұяға, қызды қияға қондырып,

Енді отырмын көш көлігін доғарып.

Отырмын ақырын ой қазынасын ақтарып,

Қалған-құтқан бар ма екен деп сақталып [1, 253 б.].

ҰЯДАН ҰШЫРУ – баланы өсіріп, тәрбиелеп, үлкен өмірге жіберу немесе қызды ұзату. Құрылымына тоқталсақ, бәрі де ұшты қанаттанып ұямнан деп, араларына сөз қосылып тұрса да, «*ұядан ұшыру*» - тіркесінің лексика-семантикалық шеңберінің аясында қара-

стырылады. Өсіп келе жатқан ұл мен қызға өз табиғатына тән тәлім-тәрбие беру олардың болашағы үшін өте маңызды. Алған тәрбиесі жас отбасылардың жарастығы және қоғам үшін де пайдалы. Ұл да, қыз да отбасында атқаратын міндеттерін алдын ала білуі қажет. Өсіп келе жатқан ұл келешекте әке болатынын, жанұяның басы болатынын, ал бойжетіп келе жатқан қыз ана болатынан ескеруі керек. Сөйтіп, әбден қанаттары қатайғанда ғана ұядан ұшыру кезегі келеді.

БАҒЫҢА ЖАЗЫЛҒАН – тағдырың осылай болды, бақ-талайына осылай жазылды, тағдырдың дегені деген мағынаны береді. Бұл тіркес қыз баласының қиын өміріне қатысты айтылады.

Қабынба жүрек, қабынба,

Жазылған осы бағың да!..

Ажалдан бұрын өлмек жоқ,

Көрерсің әлі тағы да!.. [1, 33 б.].

Синонимдері: маңдайға (маңдайыңа) жазды, тағдырдың жазғаны (салғаны), пешенеден көру, бұйырған нәсіпті көру, т.б. Антонимдері: пешенесіне жазбаған, еншісіне бұйырмаған, т.б.

Құтты орнына қонады деп үміттеніп отырған қыздардың бақытсыздыққа ұшырайтын кезі тағы бар.

Үндістанның күндікте жүр қыздары,

Қыз жүрегі қайғыменен сыздады.

Бостандыққа қолы жетпей зарланып,

Талай ару *талақ құзда* мұздады [1, 112 б.].

ТАЛАҚ АЙТУ – діни некеден айырудың ең көп тараған түрі. Егер ері ешқандай себебін түсіндірмей-ақ ажырасудың айрықша түрін (талақ) айтса, зайыбы барлық некелік міндеттен босатылады. Талақ сөзінің халықтық қолданыстағы негізгі мағынасы осы болса, ақын «*талақ құзда*» *окказионал* тіркесін құрып, жыр жолдарына экспрессивтілік мән үстеген.

ҚЫРЫҚ ЖЕТІ – қазақтың ежелгі әдетінде қыз туғанда «қырық жеті», ұл туғанда «ат ұстар» деп сүйінші сұрайтыны немесе «қалың малға қырық жетіні матап берді», - дейтіндері бар.

Теңейтін мал басына қыздың құнын,

Қыз туса «қырық жеті» дейтін бұрын.

Қыз бала жат-жұрттықтың адамы деп,

Көретін ата-анасы артық ұлын [1, 210 б.].

Бұл сөз өткен ғасырларда жиі айтылып, өмірде жиі жасалатын, қалыптасқан ғұрып болатын. Әрине, қырық жеті дегені сонша мал екені әркімге белгілі. Ал ол неге 48 немесе 50 емес? Қазақ неге 47-ге тоқтаған? Демек, бұл жәй ғана 47 емес, өзіндік мән-мағынасы, сыры бар қырық жеті болғаны. Бұған түсінік берген жөн.

Біріншіден, қазақ 40 пен 7 сандарын ежелден қасиеті, киесі бар деп санаған. Мысалы: қырықтың бірі – Қыдыр, қызға қырық үйден тыйым, қырық күн шілде, жеті қазына, жетіскеннің жеті әлпі, жігітке жеті өнер де аз, жеті қат жер, жеті ата, жеті жұрт, т.б. Олай болса, халық өзінің құдалық салтында қалың-мал санын қырық пен жетіні қосып ырымдап, осы санға тоқтаған.

Екінші анықтаманы халық тұрмысы мен этнографиялық ерекшеліктерін жетік білген академик-жазушы Сәбит Мұқанов былайша түсіндірген (түсіндірме шығарма кейіпкерінің атынан беріледі):

– Әкемнің айтуынша, оның мәні былай көрінеді: бұзаулы сиыр ма, құлынды бие ме, боталы түйе ме, ең алдымен, балалайтын жеті мал беретін көрінеді. Бұлардың қатарына қой мен ешкі кірмейді. Мысалы, жеті бие береді дейік. Оның сыртында жеті құлын, жеті тай, жеті құнан, жеті дөнен болуы керек. Сонда бұл отыз бес бас болды ғой.

– Балалайтын малдың ішіндегі төлін де есептейді, оның атын бүкпе дейді екен. Соны қосқанда – жетеу. Сонда қырық екі болды ма?

– Бұған қосылатын малдар: құда болуға уәделескенде күйеудің әкесі қыздың әкесіне: «Уәдеміз шегедей мықты болсын», - деп, «шеге ат мінгізеді», бұл – бір; екінші, құда түсуге келгенде қыздың әкесіне «мініс ат» береді; үшінші, «жеке ту бие» деген болады, онысы, қыздың әкесі үйіне ұзату той жасағанда сойыстыққа алатыны болуы керек; төртінші, «түс ат» дегені болады, онысы күйеу қайын атасының үйіне алғаш барып түскенде беретін айыбы болуы керек; бесінші, «өлігі» дейтіні болатын көрінеді. Мұнысы – қыздың үйіне күйеу жағы әкелетін ең алғашқы дәстүрлі кәде, құдайы мал. Қыздың үйі бұл қойды сойып, туған-туыстарын, ауылдастарын шақырып

бір жапырақ етіне шейін, бір қасық сорпасына шейін таратып береді. Терісін де біреуге береді. Бұл малды тірі күнінде де сойылғанда да ұзатылатын қызға көрсетпейді. Қызға еті түгілі, сорпасынан да татырмайды. Мал сойылып, еті мен сорпасын жұрт ішіп-жеп тарағанша қызды оңаша бір үйге отырғызып қояды.

– Сонымен, манағы балалы малдың саны қырық екі, мына соңғы әртүрлі ырымның малы бес, барлығы қырық жеті... Қазақтың: «Қырық жетіні қырқа матап бердім», – дейтіні осыдан екен ғой [9, 337 б.]. Осы айтылған халық тілінде қолданыста бар түсініктер де, қыз жолына қатысты кәделі ырымдар да этнос дәстүріне тән шоғырланған ұғымдар.

Сабыр түбі – сары алтын,

Алтын азбас, ар азбас,

Азбай күткен жар – алтын,

Ондай жарды кім жазбас [10, 94 б.].

АЗБАЙ КҮТКЕН ЖАР АЛТЫН – «Алтын тозбайды, адал жар азбайды» - деген мақалға мәндес келіп, жарды алтынға балап, метафоралық түйіндеме жасаған.

М. Хакімжанова жыр жолдарындағы «ұядан ұшыру», «талақ айту», «қырық жеті», «азбай күткен жар алтын» тіркестері «әйел» концептісінің құрамдас компоненттері болуымен қатар, балама ретінде жұмсалып, әйел өмірінің, тіршілік етуінің логикалық модельдері негізінде ұсынылған.

«Әйел» концептісі бір орнында тұрмайтын, жылдар өткен сайын жетіле түсетін, әулетінде дәрежесі өсіп, мазмұны күрделене беретін әйел өмірін құраушы бірліктер екені белгілі.

«Әйел» концептісін құрайтын ойсурет қолданысы. Ойсурет санада бейне, символ метафора, аллегория көмегімен танылады. Ойсурет суреткердің қиялдау, суреттеу, ұқсату шеберлігінен туындайды [7, 49 б.]. Концепт қалыптастыру жолының ең күрделі формасы. «Әйел» - ақын шығармаларында майданда жүрген жарды күтіп, оған демеуші, қуат беруші, сәулесі.

- Сағынарысың,

сарғаярсың,

Бірақ,

сәулем, күт мені.

Ұмытпассың,

ойға аларсың

Болса есінде ел кегі [10, 92 б.].

Сағынған жарын сарғайып,

Есіне сонда бір алсын.

Отырса сәулем мұңайып,

Сергіп бойы, қуансын [10, 93 б.].

Берілген өлең жолдарында сүйген жарын жылу берер, демеу болар жарық сәулеге алмастыру арқылы концептуалды метафора жасалған. Бұл мысал әйел концептісінің мазмұнын толықтырып, ойсуретін айрықшалай түседі.

Ақын әйел затының арлылығын, махаббатқа адалдығын кестелі орамал символы арқылы береді.

Кестелен тіктім орамал,

Атын жазып жарымның.

Жүрегім соған оралар,

Айғағы болып арымның.

Егер алса сүйгенім,

Сүртер көздің жанарын.

Басар жүрек күйгенін

Естісе елдің хабарын [10, 104 б.].

Ақын кестелі орамал – махаббаттың символы арқылы сүйген жанның үмітіне талшық, дәтіне дәрмен беріп, сезіміне бұлдыр қылмай, сенім ұялатар, халқының, елінің хабарын да естен шығармайтын азаматтығын қоса сөз етеді.

«Әйел» концептісінің мәнін ашатын скрипт қолданысы. Скрипт – концептілік құрылымның бір түрі. Скриптті қалыптастыратын басты элемент – фрейм. Скрипттің санадағы көрінісі – сценарий құрылымның кеңейтілген формасы. Скрипт көзбен көрген, нақты тәжірибеден өткен оқиғалар арқылы, балалық шақтан келе жатқан стереотиптік ақпараттары арқылы жинақталған ақпараттардан құралады [7, 19 б.]. Яғни, санадағы дайын сценарийлер мен фреймдерді топтастырып ұғыну. Скрипттің күрделілігі шындықтың шынайылығын тануда өзге бір іс-әрекеттерді көз алдынан өткізіп, одан концептінің бір қырын көрсететін детальдерін шапшаң түрде салыстырып, не қиялмен ұқсатып, сол дүниенің бүтін бейнесін жасауда байқалады.

Өміріңнің қызыл гүлін
Жырыма орап, қоям сақтап.
Гүл қасиетін сен де ұғын,
Босқа жүрмей қылжақтап.
Жақсы қызды сүйе білсең,
Күте де біл, сыйлай біл,
Өз жарыңды сыйлап жүрсең, -
Үй ішің де, сыйлайды ел [6, 104 б.].

Хатты оқып, қақты кірпік жас ару,
Түсті үзіліп, жалғыз тамшы тым ауыр.
Ару жасын қағып алып жел жетті,
Самалымен Самарқандты тербетті.
Самарқандта ойнап жатқан солдаттар
Аспандағы ақша бұлтқа көзің сал.
Жаңбыр болып жауып өткен жаңағы,
Жас арудың сағынышын қабыл ал! [10, 103 б.].

М. Хакімжанованың поэтикалық тілінде бұл шумақтар «әйел» концептісінің мәнін ашатын скрипт құрайды. Құрылымы жағынан өлең тармақтарындағы *өмірдің қызыл гүлі, жас ару, жас арудың сағынышы* сынды синтаксистік тіркестер жекелей қолданыста фрейм болса, өлең тармақтарымен бірлесіп келіп «әйел» концептісінің мәнін ашатын скриптке айналады, сонымен қатар, бірінің мазмұнын бірі толықтырып тұрады.

Когнитивтік құрылымындағы «әйел» концептісінің сценарийі. Тірек сөздермен мәтін идеясы тақырыптық құрылым түзеді. Осыған сәйкес ойлау құрылымының әртүрлілігін көрсететін сценарий мәтінді интерпретациялау барысында жасалады [11, 108 б.].

Қамқорым, қара орманым, қайран анам,
Қарашы, көзіңді ашып, бір рет маған.
Шынымен тоқтады ма ана жүрек.
Шынымен суыды ма екі мамаң [1, 51 б.].
Ақ самауыр үкі тағып жалыннан,
Көк желегін желпи тастап жамылған.
Жанында отыр жабырқаңқы жас ару,
Сүйген жарын алыстағы сағынған [10, 102 б.].
Берілген өлең жолдары әйел концептісінің сценарийін құрайды. Яғни, өлең шумақта-рында белгілі бір оқиға суреттеліп тұр.

Көркем шығармаларда кеңінен қолданылатын тәсіл – *символ*. «Символ концепт ұғымы ретінде де қабылданады, өйткені ол бір ойдың

ғана емес, біртұтас концепцияның, дүниетанымның көрсеткіші болуға мүмкіндігі бар» [12, 67 б.]. Символ – образдың тура мағынасында емес, бейнелеу мағынасында айтылуы. Белгілі бір ұғымды, идеяны заттық образбен білдіру. «Символ – аса дәріптеу, құрметтеу, бас ию, қадірі білінген, санада ерекше қасиетімен танылған объектілерден туындайды» [7, 34 б.].

Жанды тілек, жанды еңбек көріңдер,
«Ақ шағалам» қонды келіп ұяға.
Жан қанатын, ту қанатын көріңдер,
Жетсін даусым қиыр менен қияға [1, 208 б.]. Автор «Ақ шағалам» тіркесін махаббаттың символы ретінде беріп тұр.

Ақын шығармаларынан әйел адамдарға қатысты еркелету, жақсы көру мәнді сөздер де жиі кездеседі. Мұның мәні түсіндірмелі сөздікте: еркелету - *бұла етіп өсіру, ерке қылу, жақсы көру - ұнату, жарату* деп беріледі. Еркелететін, жақсы көретін объектіге тыңдаушының назарын аудартатын өлең ұйқастарына зер салайық:

Әке шығып, даладан буған затты
Алып келді анаға Махаббатты:
- Міне менің сыйлығым, *сүйген жарым*,
Аз да болса көптей көр, қабыл алғын! [1, 49 б.].

Бибігүлім – *жан шуағым*,
Ұзақ болсын өмір жасың.
Махаббаттың құдыреті,
Алдыңнан сені жарылқасын! [1, 29 б.].
Қадырлым, қанатым сен, қамқорым сен,
Сен түгіл қымбат маған әр көлеңкең.
Серігім, сенерім сен саспайтұғын,
Аяулым, әдепті жолдан аспайтұған [1, 126 б.].

М. Хакімжанова шығармаларындағы «әйел» концептісінің сценарийі бойынша әйел өмірінің сан қыры қарастырылды. Ақын шығармаларындағы әйелге қатысты еркелету-лердің жақынына айтылғандығы анықталды. Мысалы: *ақ шағалам, сүйген жарым, жан шуағым, шырағым, қадірлім, серігім, аяулым* деген халықтық қолданыстағы есім сөздерді жыр жолдарында қиюластыра қолдану бар.

Әрбір әйелдің қоғамдық ортада өмір сүруі, дамуы барысында кез келген қоғамдық өзгерістерді тез игере отырып, басынан өткерген

оқиғалар арқылы танымдық ақпараттар қалыптастыратыны белгілі. Біз М. Хакімжанова шығармаларындағы «әйел» концептісінің мағыналық мазмұнын тану арқылы әйелге ұлттық-мәдени-танымдық, этикалық тұрғыда баға беріп, лингвистикалық тұрғыда ерекше сипаттауға мүмкіндік алдық. «Әйел» концептісіне тән лексикалық бірліктер осы концептінің когнитивтік белгілерінің жүйесін құрды.

М. Хакімжанова шығармаларының тілдегі «әйел» концептісінің мәнін ашатын фреймдік құрылымдардың көпшілігі халықтық қолданыста да, поэтикалық тілде де молынан кездеседі. Жыр жолдарындағы «ұядан ұшыру», «талақ айту», «қырық жеті», «азбай күткен

жар алтын» тіркестері «әйел» концептісінің құрамдас компоненттері болуымен қатар, балама ретінде жұмсалып, әйел өмірінің, тіршілік етуінің логикалық модельдері негінде ұсынылған. Ақынның поэтикалық тілінде кездесетін *өмірдің қызыл гүлі, жас ару, жас арудың сағынышы* сынды синтаксистік тіркестер жекелей қолданыста фрейм болса, өлең тармақтарында «әйел» концептісінің мәнін ашатын скриптке айналады, сонымен қатар, бірінің мазмұнын бірі толықтырып тұрады. М. Хакімжанова шығармаларындағы фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, сөздердің лексика-семантикалық топтары және көріктеу құралдарының болуы танымдық көріністі ашуға белсенді қызмет атқарады.

Әдебиеттер

1. Хакімжанова М. Шығармалары. Т. 1. – Алматы: Ана тілі, 2006. – 328 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі // Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
3. Байғұтов А. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2008. -143 б.
4. Әлімжанов А. Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс.автореф. – Алматы, 2008. -24 б.
5. Смайлов А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тірестердің лингвомәдени сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс.автореф. – Алматы, 2008. -25 б.
6. Оразалиева Ә. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан Арыс, 2006. -312 б.
7. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері. Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2006. – 125 б.
8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск; ТетраСистемс, 2004. - 255 с.
9. Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы, 1955. – 337 б.
10. Хакімжанова М. Өткелдер. – Алматы: Жазушы, 1976. – 264 б.
11. Жиренов С.А. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: Ана тілі, 2010. -108 б.
12. Оспанова Б. Лингвомәдениеттану. – Астана: Фолиант, 2018. -152 б.

G.N. Abubakirova, A. Kaiypbayeva

Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

Concept «Woman» in the poetic works of Mariyam Khakimzhanova

Abstract. A woman, rocking the world with one hand and the cradle with another hand, has always held a special place in Kazakh society. The fate of women as counsellors to husbands, mentors to children is sometimes complicated and variable. Every woman is a well-bred daughter-in-law, beloved mother, respected sister, dear grandmother. Therefore, the theme of a woman is one of the eternal themes. Especially women's fate, sadness, feelings became the basis for many works. Poets and writers, portraying a woman, along with the peculiarities of national customs, did not forget about the secrets of the spiritual world, the peculiarities of national knowledge and education. And in the works of Mariyam Khakimzhanova, who became the object of our research, it can be noted that the linguistic units that define the concept of "woman" are given in accordance with the national worldview. In the article, the lexeme «woman» is considered on the basis of different poems.

Keywords: poetry, cognitive cognition, concept, conceptual system, conceptual structure, national being.

Г.Н. Абубакирова, А. Кайпаева

*Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова,
Костанай, Казахстан*

Концепт «Женщина» в поэзии Мариям Хакимжановой

Аннотация. В казахском обществе женщина, качающая одной рукой мир, а другой – колыбель, всегда занимала особое место. Непроста и разнообразна судьба женщин, являющихся советниками мужей, наставниками детей. Каждая женщина – благовоспитанная сноха, любимая мама, уважаемая сестра, дорогая бабушка. Поэтому тема женщины – одна из вечных тем. Судьба, печаль, чувства женщины стали основой для многих произведений. Поэты и писатели, изображая женщину, и наряду с этим особенностями национальных обычаев, не забывали о тайнах духовного мира, особенностях национального познания, бытия, воспитания. Можно заметить, что и в произведениях М. Хакимжановой, ставших объектом нашего исследования, языковые единицы, определяющие концепт «женщина», даны в соответствии с национальным мировоззрением. В данной статье лексема «женщина» рассматривается на основе ее произведений.

Ключевые слова: поэзия, когнитивное познание, концепт, концептуальная система, концептуальное строение, национальное бытие.

References

1. Hakimjanova M. Shyrgarmalary [Works] Vol.1. (Ana tili, Almaty, 2006, 328 p.). [in Kazakh]
2. Kazak tilinin tusindirime sozdigi (Jalpy redaksiyasyn baskargan – T. Januzakov) [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (The general editor was headed by T. Zhanuzakov) (Daik-pres, Almaty, 2008, 968 p.). [in Kazakh]
3. Baigutov A. «Kazak Aiel» konseptinin etnomadeni sipaty [Cultural character of the concept of «Kazakh Woman»] Filol.gyl.kand.diss. [dis. ... candidate of philological sciences] (Almaty, 2008, 143 p.). [in Kazakh]
4. Alimjanov A. Kazak tilindegi Aiel kolonerine bailanysty halyktyk leksikanyn etnolingvistikalık sipaty [Ethno linguistic nature of folk lexicology related to women's crafts in the Kazakh language] Filol.gyl.kand.diss. avtoref. [diss. of the Candidate of Philology]. Almaty, 2008. P. 24 p. [in Kazakh]
5. Smailov A. «Aiel» konseptisin kalıptastyratyn turakty tirkesterdin lingvomadeni sipaty [The linguistic and cultural nature of the stable pillars that form the concept of «woman»]. Filol.gyl.kand.diss.avtoref [diss. of the Candidate of Philology]. Almaty, 2008. P. 25 p. [in Kazakh]
6. Orazalieva E. Kognitivtik lingvisika: kalıptasuy men damuy [Cognitive linguistics: formation and development] (An Arys, Almaty, 2006, 312 p.). [in Kazakh]
7. Amirbekova A.B. Konseptilik kurylymdardyn poetikalık matindegi verbaldanu erekshelikteri [Features of verbalization of conceptual structures in a poetic text]. Filol. gyl. kand. dis. [diss. of the Candidate of Philology]. Almaty, 2006. P. 125. [in Kazakh]
8. Maslova B.A. Kognitivnaya lingvisika [Cognitive linguistics] (TetraSistema, Minsk, 2004, 255 p.). [in Russian]
9. Mukanov S. Omir mektebi [School of life] (Almaty, 1955, 337 p.). [in Kazakh]
10. Hakimjanova M. Otkelder [Crossings] (Jazushy, Almaty, 1976, 264 p.). [in Kazakh]
11. Jirenov S.A. Kognitivtik lingvisika [Cognitive linguistics]. (Ana tili, Almaty, 2010, 108 p.). [in Kazakh]
12. Ospanova B. Ligvomadeniettanu [Linguocultural Studies] (Foliant, Astana, 2018, 152 p.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Абубакирова Гулайм – негізгі автор, «Филология» мамандығының 3 курс докторанты, А. Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан.

Кайпаева Айжамал – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А. Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан.

Abubakirova Gulaim – The main author, The 3rd year doctoral student of the specialty «Philology», A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

Кайпаева Айжамал – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan.

Е. Жиенбаев, Д. Хилкеева
 Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
 Түркістан, Қазақстан
 (E-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz¹, dilnozahilkeeva@gmail.com²)

Түрік қаламгері Мемдух Шевкет Эсендалдың «Чамур Ахметтің мәселесі» атты повесінің поэтикасы

Аңдатпа. XX ғасыр басындағы түрік әдебиетінің көрнекті өкілі Мемдух Шевкет Эсендалдың прозалық шығармалары реалистік көзқараспен жазылған. Оның «Чамур Ахметтің мәселесі» (*Çamur Ahmet'in cıkışları*) атты повесінде XX ғасыр басындағы Түркиядағы қарапайым адамдардың өмірі, кезеңнің идеологиясы сөз етілген. Жазушының бұл шығармасын талдау барысында мәтінді проблемалық талдау әдісі қолданылды. Осы тұрғыда түрік елінде кеңінен қолданылып жүрген профессор Шериф Акташтың мәтінталдау әдісі басшылыққа алынып, кейіпкер, кеңістік және уақыт ұғымдары сараланды. Зерттеу нәтижесінде мәтін құрылымы, жазушының көзқарасы айқындалды. Мәтіннің тілдік ерекшелігі мен жазылу стилі айшықталды.

Түйін сөздер: түрік әдебиетінде реализм, түрік қоғамы, мәтін талдау, реалистік көзқарас, мәтін құрылымы, салыстырмалы зерттеу.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-16-22>

Түсті: 05.01.21 / Қайта түзетілді: 12.02.21 / Жарияланымға рұқсат етілді: 18.03.21

Кіріспе. Мемдух Шевкет Эсендал (1883-1952) – XX ғасыр түрік әдебиетінің көрнекті тұлғаларының бірі. Жарты ғасырға жуық шығармашылық өмірі барысында 335-ке жуық әңгіме мен 3 роман жазып, түрік әдебиетіндегі жаңа бір стильдің негізін қалаған. Көптеген жазушылар әңгіме жазуды романға көшудің бір сатысы деп білсе, Мемдух Шевкет Эсендалхикая жанрын қоғамдағы оқиғалардың бір үзіндісі деп сипаттаған [1, 22 б.]. Эсендалдың көркем шығармаларында Чехов стиліндегідей оқиғалардың сипатына көбірек көңіл бөлінгенін байқауға болады. Оның шығарманың сюжеттік, композициялық құрылымы, жанрлық сипаты қазақ әдебиетінде Бейімбет Майлиннің әңгімелерінің стилімен ұштасады. Ал қозғаған тақырыптары жағынан алар болсақ, оның пікірлері Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Ауезов, Ғабит Мүсірепов сынды қазақ жазушыларының ұстанымдарымен ұштасады. Повестерінде

оқиғаны сыни тұрғыдан сипаттап, қоғамның шынайы бейнесін көрсетуге тырысқан.

М.Ш. Эсендал, жастық шағынан бастап бетпе-бет келген қарапайым халықтың өмірін көркем шығармаларында кеңінен суреттеген. Ол өз шығармалары арқылы қоғамдығы жетістіктер мен олқылықтарды көрсетуді, оған назар аударуды және оқырманды хабардар етуді мақсат еткен [2, 3 б.]. Оның шығармаларында қарапайым адамдардың күнделікті тыныс-тіршілігі, әйелдердің проблемалары, олардың қоғамдағы орны, қоғамның дамуы үшін маңызды үдерістер, әдет-ғұрыптың орны, балалар және білім беру саласы, қоғамда болып жатқан батыстандыру науқаны, ауылдың проблемалары секілді тақырыптар оқырманға түсінікті қарапайым тілмен баяндалған.

Зерттеу әдістері. Бұл мақалада жазушының «Çamur Ahmet'in cıkışları» атты әңгімесін менталитет, құрылым, стиль, және тақырып

жағынан талдай отырып, мәтіннің әдеби құндылығын және жазушының көзқарасын анықтауға тырыстық. Сонымен қатар, тақырыбымызға арқау болған әңгіме түрік әдебиетінде кеңінен қолданылып жүрген проф. Шериф Акташтың мәтін талдау әдісі арқылы талданды. Осы тұрғыда мәтіннің құндылығы мен жазушының көзқарасы айқындалды. XX ғасыр басындағы Түркиядағы қоғам өмірі және ондағы қарапайым адамдардың тіршілігі, балалар және білім беру саласындағы олқылықтар, мәтіннің құрылымы, идеологиясы, кейіпкер, уақыт және кеңістік ұғымдарының шығармадағы орны мен ерекшелігі сараланды. Мәтіннің тілдік ерекшелігі мен жазылу стилі көрсетілді.

Мақаламыздың мақсаты, Мемдух Шевкет Эсендалдың әдеби шығармашылығының ерекшелігін көрсетумен қатар, XX ғасырдың басындағы Түркиядағы қоғамдық мәселелердің көркем шығармада бейнеленуін көрсету және заманауи мәтінталдау үрдісінің сипаттамасын көрсету болып табылады. Зерттеу нәтижелерін түрік әдебиеті бойынша болашақ мамандарды дайындау барысында әдістемелік құрал ретінде пайдалануға болады.

Талқылау. 1.1. Шығармадағы менталитеттің көрінісі. «Çamur Ahmet'in çıkışları» атты әңгімеде XX ғасыр басында Анадолы аймағындағы әлеуметтік мәселелердің ерекшелігі, бүгінгі күнге дейін жалғасып жатқан қыры, оқиғалардың тәрбиелік мәні, білім беру саласындағы өзекті мәселелер себебі бейнеленумен қатар, жазушының өмірлік ұстанымы көрсетілген.

Әр шығарма оның жазылу кезеңіне байланысты күш пен ақыл-ой қозғалыстарының әсерінен жазылады немесе айтылады. Яғни, қоғамда үстемдік ететін әскери, әкімшілік, режимге қатысты ойлар, әлеуметтік өмірдің қолданылатын тәртібі, дін мен білімге қатысты қолданылатын және алға қойылған ұсыныстар жазушының өз ойларын қағазға түсіруіне түрткі болады. [3, 37 б.].

Қоғам мәселелері Эсендалдың барлық еңбектерінде кездеседі. Әр автордың белгілі бір ауқымы бар. Бұл кеңістік автордың өткен өмірінен қалыптасқан сезімталдықты

анықтайды. Эсендал, көптеген жазушылар сияқты, ол сезімтал тақырыптарды сипаттады. Жас кезінде ол Анадолының көптеген жерлерін инспектор ретінде аралайды. Осылайша, ол көптеген адамдармен жақын араласып, түрлі оқиғалардың куәсі болды. Шынында да, Эсендал өзінің өмірінің осы кезеңінде бастан кешкендерін, өз шығармаларында әділетсіз қызметкерлермен ары тапталған кедейлердің мысалдарымен береді. Атақты түрік журналисті Октай Акбал, өз зерттеуінде М.Ш. Эсендалдың шығармашылығы жайында «біздің жазушылығымыздың арасында Мемдух Шевкет Эсендал сияқты ұлтымыздың тыныс-тіршілігін шынайы түрде сипаттағандар аз», - деген [4].

Жазушының «Çamur Ahmet'in çıkışları» атты шығармасын білім тақырыбында жазған ең ұзын әңгімесі (43 бет) деп бағалауға болады. Әңгіменің оқиға желісі мектепте математика пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеген Ахмет атты кісінің естеліктерінен құралған. Шығармада Ахметтің жаңа жұмыс орнында ешкімнен тайынбай шынықты бетке айтуымен қатар, білім беру саласында бірталай кемшіліктерді көрсетуі, «қоғамда орын алған олқылықтардың себебі ретінде басшылықтың көп мәселелерге жіті көңіл бөлмеуі», - деп санауы, оның белсенді әрекетін аңғартады. Оқиға желісінде бас кейіпкер мұғалім болып жұмысқа орналасады. Ол жұмыс орнындағы өзі куә болған оқиғаларды суреттеп, қоғамдағы олқылықтарды көрсетуге тырысқан. Осылайша оқырмандарын шалғай аудандардағы әлеуметтік мәселелердің күрмеуін шешуге шықырады. Шығармада сол кезеңдегі мұғалімдердің тауқыметті жұмысы мен білім беру жүйесіндегі кемшіліктер сипатталған.

1.2. «Çamur Ahmet'in çıkışları» әңгімесінің сюжеті. Оқиға желісі Ахметтің жұмысқа орналасу мақсатында әр мекемеге бас сығалауымен басталған. Ахмет жұмысқа орналасу барысында көптеген қиындықтар орын алып, тіпті таныстары да оған кедергі жасайды. Алайда, бір басшы кісімен танысқан соң, оның соңынан қалмай жүріп, математика пәнінің мұғалімі ретінде мектепке жұмысқа жіберіледі. Мектепке барған кезінде өзінің тік

мінезділігімен және сыншылдығымен көзге түседі. Сондықтан оған қарсы тіс қайрағандар көбейеді. Университетте бірге оқыған Апис есімді ескі достарының бірі Ахметке мектептегі мұғалімдердің екіге бөлініп алғанын және әрқайсысының лауазымды қызметте жүрген таныстарының бар екендігін ескертеді. Шығарманың оқиға желісінде бас кейіпкердің қоғамдағы әлеуметтік мәселелерге қатысты көзқарасы мен орталықтан шалғай елді-мекендегі адамдардың арасындағы қарым-қатынастары суреттелген.

Оқиға желісінің шарықтау шегінде мектеп директорының баласы өз әкесіне мылтық кезеп өлтірмекші болған кезде Ахмет ол кісіні құтқарып қалады. Бұл оқиға педагог жанұясында өскен баланың тәртіпсіздігін меңзейді. Аталған оқиғадан кейін директор жұмыстан кетіп, орнына басқа кісі келеді. Жаңа директорды бас кейіпкер аса ұната қоймайды. Жаңа директор келген соң мектепте келеңсіз оқиғалар орын алады. Тарих мұғалімі оқушыларды сабақ кезінде тыныштық сақтамағаны үшін ұрысып жатқан кезде есінен танып құлап қалады және оның себебін оқушылардан көреді. Сол оқиғадан кейін емтихан кезінде математика пәні мұғалімі бір оқушыны ұнатпағандығы үшін оған аз ұпай бергені сөз етіледі. Осылайша, оқушының өз-өзіне қол жұмсауына себепші болады. Осы сипаттағы оқиғалардан кейін Ахметпен бірге жұмыс істейтін философия мен физика пәндерінің мұғалімдері басқа жаққа ауысып кетеді.

Бұл әңгіме Чехов стилінде жазылғандықтан шығарманың басы мен соңы берілмеген. Яғни автор шығарманың соңында не болғанын ашық көрсетпей, оқырманның жорамалына қалдырады.

1.3. «*Çamur Ahmet'in çıkışları*» әңгімесінің құрылымы. Мектепте математика пән мұғалімі болып жұмысқа орналасқан Ахметтің сол жерде көрген білгендері сипатталған бұл шығарма төрт бөлімнен құрылған.

Бірінші бөлімде, бас кейіпкер Ахметтің жұмысқа орналасу мақсатында әр мекемеге барып жүруі, оқу орнын жетістікпен бітірсе де жұмыстың табылмауы, басшылардың әділетсіздігі суреттелген. Сонымен қатар, та-

бандылығының арқасында өз дегеніне жеткен бас кейіпкердің басқа бір қалаға математика мұғалімі болып жұмысқа орналасуы баяндалып, бас кейіпкер мен қоғамдағы кісілердің бейнесі көрсетілген.

Екінші бөлімде, мектепке барғаннан кейін директормен танысуы, ол жерде өзінің сыншылдығы және турашылдығы үшін бірінші жұмыс күнінде мұғалімдер арасында өзіне қарсы дұшпан табуы бейнеленген. Ал шығарманың үшінші бөлімінде, мектеп директоры және оның өз ұлымен қарым-қатынасы, әкесін мылтықпен атпақ болған кезде мектеп басшысын Ахметтің құтқарып қалуы және бұл оқиғаға деген оның сыншыл көзқарасы айшықталған. Бұл оқиға мәтіннің шарықтау шегін меңзейді.

Одан кейінгі үшінші бөлімде, бұрынғы мектеп басшысының жұмыс орнын ауыстыруы және оның орнына жаңадан басшы тағайындалуы, жаңа басшы келгеннен кейін мектепте мұғалімдердің өз ісіне жауапкершіліксіз қарауынан орын алған оқиғалар сараланған. Бұл бөлімде де оқиға желісі шиеленісіп, шешімі көрсетілмейді. Мемдух Шевкет Эсендалдың өзге прозалық шығармалары секілді, бұл әңгімесі де аяқсыз қалған. Яғни, оқиға желісінің қалай біткені көрсетілмеген. Бұл сипаттағы прозалық шығармаларды оқырманды қызықтыратын, өзіне баурап алатындай мотивтер аз болуына байланысты оқырман әңгіменің соңына аса назар аудара бермейді. Жазушы әдетте барлық шығармаларында күнделікті өмірде болып жатқан оқиғаларды сипаттағандықтан бұл әңгімесінде де оқиғаның соңын жорамалдауды оқырманның еншісіне қалдырған.

Жазушы бұл әңгімесін «олар отты күлге айналдырғысы келеді, мен болсам көріктеумен әлекпін» [5, 141 б.],- деген сөйлеммен аяқтап, әділетсіздікке қарсы өз ұстанымын көрсетеді.

1.3.1. *Кейіпкерлер.* а) *Бас кейіпкер:* Ахмет атты математика пәні мұғалімі. Негізінде бас кейіпкер өмірде өз орнын табуға тырысып жүрген бір кісі. Ол ешкімнен тайынбай шындықты бетке айтатын, сыншыл, өз көзқарастарын ашық білдіретін адам [5, 98 б.] ретінде сипатталған.

б) *Көмекші кейіпкерлер:*

Мектеп директоры – 50 жастардағы сұсты бір адам [5, 114 б.].

Орынбасар Гевхер бей – көзілдірігі мұрнының үстінде тұратын өте биязы бір адам [5, 114 б.].

Философия мұғалімі – ұзын бойлы, жасыл көзді. Оқиға желісінде бас кейіпкер Ахметтің жақын досыретінде танылады [5, 115 б.].

Жаңадан тағайындалған мектеп басшысы – теріс мінезді кісі. Сол кісі тағайындалғаннан кейін мектепте келеңсіз оқиғалар көптеп орын алады [5, 130 б.].

Мәтінде аттары аталмай, тек қана мамандықтары көрсетілген кейіпкерлерде бар. Шериф Ақташ мұндай кейіпкерлерге былай түсінік береді: «Баяндауға негізделген әдеби шығармаларда оқиға желісін ерекшелейтін адамдар да бар, олар оқиғаның суретін немесе назарға ұсынғысы келетін оқиғаның бір бөлігін көз алдында жақсы қалыптастыруға қызмет етеді. Олардың оқиғаға жүктейтін функциясы жоқ, олардың психологиялық ерекшелігі әдеби шығармада айтылмайды» [3, 49 б.].

1.3.2. *Кеңістік.* Көркем шығармаларда кеңістікке қатысты ұғымдар, табиғат пен оқиға желісін ұштастырады. Басқаша айтқанда, оқиғаның декоративті бөлшегі деп сипаттауға болады. Эсендалдың бұл әңгімесінде бейнеленген кеңістік ұғымдары, кейіпкерлердің әлеуметтік-психологиялық жағдайын көрсетіп тұр. Кейіпкерлердің ортақ мекені ретінде мектеп ғимараты сөз етілген. Мектептегі жұмыс, жиналыс, мұғалімдердің арасындағы байланыстар суреттелгенімен, ғимараты жайлы арнайы сипаттама жасалмаған. Бұл тұрғыда жазушы, кеңістік ұғымынан гөрі кейіпкерлердің арасындағы байланысты көбірек жандандыруға тырысқан.

Төмендегі сөйлемдер әңгімеде бейнеленген кеңістік сипаттамасына бір мысал бола алады:

«Арық денелі директор үстелде отыр. Жанында орынбасары жайғасқан. Үстелдің төрт жағында басқа да кісілер бар. Бір-екеуі үстелден алыстау дуал жанындағы диванға жайғасқан [5, 117 б.].

Чехов стилімен жазылған бұл әңгімеде басынан аяғына дейін мектеп ғимаратындағы

белгілі бір сәтте өткен оқиғалар тізбектелген.

1.3.3. *Уақыт.* Көркем шығармаларда оқиға желісінің өткен уақыты, баяндалу мезгілі кейіпкер мен кеңістік ұғымдарымен қатар беріледі. Дегенімен бұл әңгіменің ерекшелігі, уақыт ұғымының кейіпкерлердің ара-қатынасындағы қолданылуымен шектелетіні байқалады. Эсендалдың шығармаларында уақыт ұғымы нақты көрсетілмеген. Әңгіменің оқиға желісіндегі уақыт кезеңдері сюжеттің сипатталуы кезеңінде ғана байқалады. Бас кейіпкердің жұмыс іздеуімен басталған кезең, шығарманың шарықтау шегінде мектепке жұмысқа орналасуы және мектептегі оққылықтардың бейнеленуімен шектеулі.

1.4. «*Şatur Ahmet'in çıkışları*» әңгімесінің тақырыбы. Әр мәтіннің тақырыбы оқиға желісіндегі мотивтердің ортақ ерекшелігінен алынады. Олардың әрқайсысы семантикалық құндылықтарға ие. Бірақ мұның бәрі мәтіннің негізгі бағытымен байланыста болады және мотивтердің баяндалуы ортақ бір тақырыпта ұштасады. Мотивтердегі қызғаныш, махаббат, табиғатқа деген сүйіспеншілік, сараңдық, ізгілік, Отанға деген сүйіспеншілік және т.б. тұжырымдамалар оқиғалар мен адамдар, кеңістікпен және уақытұғымдармен шектеседі [3, 69 б.]. Әр шығарманың тақырыбы бар, тіпті, белгілі бір тақырыпта көптеген әдеби шығармалар жазылуы мүмкін. Әр шығарма бір-бірінен тақырыбымен ерекшеленеді [6, 69 б.]. Әр тақырып шығарма жазылған дәуірдің әлеуметтік және мәдени проблемаларына қарай сипатталуы мүмкін. Сонымен қатар, әр тақырып дәуірдің саяси жағдайына байланысты адамдардың ара-қатынасы мен қоғам шындығын сездіріп тұрады. Шығарманың қоғамдық өмірге қатынасын осы тақырып төңірегінде қарастыруға болады.

1.5. «*Şatur Ahmet'in çıkışları*» әңгімесінде тілдік қолданыстар. XX ғасырға дейінгі Османлы әдебиеті сан ғасырлар бойы (араб пен парсы) шығыс әдебиетінің әсерінде қалғандықтан, түрік елінің әдеби тілі ауызекі тілден алшақтаған. XX ғасырдан бастап, Зия Гөкалп, Өмер Сейфеддин, Мехмет Эмин Юрдакул секілді ұлтшыл ағартушылардың бастама-сымен ауызекі тілде әдеби шығарма жазу

үдерісі басталған. Алайда, бұл кезеңде шығыс әдебиетінің жауһарларымен сусындап өскен түркиялық ақын-жазушылардың көбі қанына сіңіп қалған үрдістен ажырай алмай шығармаларында Стамбулдығы ауқатты кісілердің мәселелерін суреттеуден ары аса алмаған. Осы кезеңде Рефик Халит Карай, Кемал Тахир, Мемдух Шевкет Эсендал секілді көрнекті түрік жазушыларының хикая-романдарында Анадолы ауылдарындағы халықтың өмірі реалистік тұрғыдан баяндалып, сипатталған мәселелер қоғамның талқылауына ұсынылған. Түрік елінің аумағында жергілікті диалектілердің арасында тілдік өзгешелектер басым болғандықтан, 1932 жылдан бастап Мұстафа Кемал Ататүріктің бастамасымен Стамбул түрікшесі әдеби тіл ретінде ресми бекітілген. Алайда Эсендалдың хикаяларында халықтың шынайы өмірі көрініс тапқандықтан, кейіпкерлердің арасындағы тілдік байланыс еш өзгеріссіз жергілікті диалектілермен берілген.

Тахир Алангудың айтқанындай, «Эсендалдың прозалық шығармаларында ерекше және таңдандыратын ең үлкен қасиеті, сөзсіз, оның тілінің лаконизмі, оның тыныштығы, халықтың күнделікті қолданып жүрген ауызекі тіліне жақындығы» [7, 124 б.].

Әңгімелері мен романдарында «ауызекі тілге негізделген жаңа жазу тілін» қолданып, замандас жазушыларға «ізашар» болған автор, ауызекі тіл мен жазу тіліндегі алшақтықты жойып, ортақ бір әдеби тілді дамытуға тырысқан.

Бас кейіпкер Ахметтің бейнесі жергілікті диалектімен сөйлейтін және жаргон тілін қолданатын жұмыссыз көше жігіт ретінде көрсетілген. Әңгіменің оқиға желісіндегі кейіпкерлер, объекттер мен қоғам сипаттамасы Ахметтің сыншыл көзқарасына сай бейнеленген. Осы тұрғыда шығарма авторы кейіпкерлердің арасындағы тілдік байланыста диалект және жаргон сөздерді қолданып олардың шынайы бейнесін ашып көрсетуге тырысқан.

Нәтижелер. Мемдух Шевкет Эсендал көркем шығарма жазуды «өмірдің мәні» және «тар күндердің сипаты» -деп санаған. Оның айтуынша, өнер мен әдебиет адамның өзімен, сондай-ақ, қоғаммен байланысты. Эстетика-

лық қанағаттану тұрғысынан көркем өнерді маңызды деп санайтын жазушы, елдің жағдайына қатысты әлеуметтік мәселелерге көбірек назар аударғанын байқауға болады. Анадолының шалғай елді мекендердегі қоғамның өмірін шығармаларында реалистік тұрғыдан суреттеген. Ол өз шығармаларында қоғамдағы түйіткілі терең мәселелерді жазумен қатар, әртүрлі әдеби сипаттамалар арқылы оқырманға шынайы өмірдің бейнесін жеткізуге тырысқан. Оның ойынша, өнер оқырманға сұлулық пен шындықты, сондай-ақ, сыртқы әлемнің негативтерін көрсете білуі керек. Осы тұрғыда оқырманның өмір сүріп жатқан өз әлемін барлық қырымен бірге сезініп, әсіресе жастарға бағытталған қызметтердің өзектілігін түсінуін қалаған. Өйткені қоғамдағы оқиғалардан алынған әдеби шығармалардың қоғамның тыныс-тіршілігіне бағыт-бағдар беретін күші бар екенін білген.

Тақырыбымызға арқау болған әңгімені талдау барысында *кейіпкер, кеңістік, уақыт* ұғымдарының оқиға желісінің көлеңкесінде қалғанын байқадық. Чехов стиліндегі прозалық шығармалардың ерекшелігі белгілі бір сәтте өткен оқиға желісінің баяндалуы болғандықтан, бұл әңгімеде де автордың негізгі мақсаты суреттеуден гөрі, оқиғаның мән-жайын оқырманға сездіргісі келген.

Қорытынды. Қоғамдағы оқиғалардың реалистік тұрғыдан сипатталуы ХХ ғасырдың басында жазылған қазақ әдебиетінің шығармаларында да кеңінен көрініс тапқаны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ әдебиеті мен түрік әдебиетінің даму үдерісі мен тақырып ұқсастықтарын атап айтуға болады. Елдегі прогреспен бірге саяси, әлеуметтік, жеке тұлғалық мәселелердің туындауы табиғи құбылыс. Аталған ортақ ерекшеліктердің зерделеніп еленуі үшін, әдеби шығармалардың көптеп талданып, танытылғаны жөн.

Елінің болашағы жарқын болуы үшін өз кезеңіндегі олқылықтардың реттелуін қалаған ағартушы арыстарымыз көркем шығармаларында тілге тиек еткен дәйектері арқылы қоғамға бағыт-бағдар сілтеп, өз ұстанымдарын айшықтаған. Осы тұрғыда түркі халықтарының ортақ ұлттық мұраларының қатарында,

әдеби байланыстардың артып, алдағы уақытта салыстырмалы зерттеулердің жанданата түсетініне кәміл сенеміз. Бұл үрдістің жандануы түркі халықтарының әдебиетінде өзіндік

орны бар зиялы қауым өкілдері ұстанымдарының ұштастырылуына септігін тигізумен қатар, келер ұрпақтың ұлт жанашыры болып өсуіне әсері болары анық.

Әдебиеттер

1. Aladağ, F. Memduh Şevket Esendal'ın "hikâyeler-birinci kitap ve "hikâyeler ikinci kitap" adlı eserlerindeki hikâyelerini 2006 Türkçe dersi öğretim programında yer alan temalar ve metin seçim kriterleri açısından incelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale, 2012. – P. 157.
2. Özer, Çiğdem. Edebiyat sosyolojisi açısından Memduh Şevket Esendal'ın hikayelerinde toplumsal meseleler. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Kültür Üniversitesi, 2019. – P. 144.
3. Aktaş, Şerif. Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. Akçağ Yayınları. Ankara, 1991. – P. 142.
4. Akbal, Oktay. Konumuz Edebiyat. Dünya Kitap. İstanbul, 2005. – P. 127
5. Esendal, Memduh Şevket. Kelepir. Bilgi Yayınevi. Ankara, 2013. – P. 200.
6. Aktaş, Şerif. Anlatma esasına bağlı edebi metinlerin tahlili. Kurgan Yayınevi. Ankara, 2013. – P. 220
7. Alangu, Tahir. Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman. İstanbul Matbaası. İstanbul, 1968. – P. 1196.

Е. Жиенбаев, Д. Хилкеева

Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан

Поэтика повести турецкого писателя Мемдуха Шевкета Эсендала «Проблемы Чамура Ахмета»

Аннотация. Прозаические произведения Мемдуха Шевкета Эсендала, видного деятеля турецкой литературы начала XX века, характеризуются реалистическим подходом. Его роман «Проблемы Чамура Ахмета» (Çamur Ahmet'in çıkışları) посвящен жизни простых людей Турции в начале XX века, идеологии того периода. При рассмотрении данного произведения был использован метод проблемного анализа текста. В этом контексте понятия характера, пространства и времени были дифференцированы с помощью метода анализа текста проф. Шерифа Акташа, который широко используется в Турции. В результате исследования были определены структура текста, взгляды писателя. Уточнены лингвистические особенности и стиль написания текста.

Ключевые слова: реализм в турецкой литературе, турецкое общество, анализ текста, реалистический подход, структура текста, сравнительное исследование.

Y. Zhiyenbayev, D. Khilkeyeva

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Poetics of the story «Çamur Ahmet's problems» by Turkish writer Memduh Şevket Esendal

Abstract. The prose works of Memduh Şevket Esendal, who was a prominent figure in Turkish literature at the beginning of the 20th century, have been written with a realistic approach. His novel "Çamur Ahmet's problems" (Çamur Ahmet'in çıkışları) is dedicated to the life of ordinary people in Turkey in the early twentieth century, the ideology of that period. The authors have used the method of problematic text analysis when analyzing this work of the writer. There have been differentiated concepts of character, space and time using Professor Sherif

Aktaş's text analysis method, which is widely used in Turkey. The article determines the structure of the text and views of the writer clarifies linguistic features and the style of writing text.

Keywords: realism in Turkish literature, Turkish society, text analysis, realistic approach, text structure, comparative research.

References

1. Aladağ, F. Memduh Şevket Esendal'ın "hikâyeler-birinci kitap ve "hikâyeler ikinci kitap" adlı eserlerindeki hikâyelerin 2006 Türkçe dersi öğretim programında yer alan temalar ve metin seçim kriterleri açısından incelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale, 2012. 157 p.
2. Özer, Çiğdem. Edebiyat sosyolojisi açısından Memduh Şevket Esendal'ın hikayelerinde toplumsal meseleler. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Kültür Üniversitesi, 2019. 144 p.
3. Aktaş, Şerif. Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. Akçağ Yayınları. Ankara, 1991. 142 p.
4. Akbal, Oktay. Konumuz Edebiyat. Dünya Kitap. İstanbul, 2005. 127 p.
5. Esendal, Memduh Şevket. Kelepir. Bilgi Yayınevi. Ankara, 2013. 200 p.
6. Aktaş, Şerif. Anlatma esasına bağlı edebi metinlerin tahlili. Kurgan Yayınevi. Ankara, 2013. 220 p.
7. Alangu, Tahir. Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman. İstanbul Matbaası. İstanbul, 1968. 1196 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Жиенбаев Ерлан – негізгі автор, PhD., Түрік филологиясы кафедрасының доцент м.а., Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Хилкеева Дилноза – «Түркітану» мамандығының 2 курс магистранты, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Zhiyenbayev Yerlan – The main author, Associate professor of the Department of Turkish Philology, Associate professor of the Department of Turkish Philology, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

Khilkeyeva Dilnoza – The 2nd year master's student of the specialty «Turkology», Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Н.И. Журакузиев
1Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы
имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
(E-mail: njurakuziyev@navoiy-uni.uz)

Модель мироустройства в литературе и фольклоре древних тюркских народов

Аннотация. В статье проанализирована вертикальная трехэтажная модель мироздания по древнетюркским литературным источникам и фольклору. Изучен высший мир Кёк Тенгри, срединный мир Священной Ер-Сув, подземный мир под владычеством Эрликхана по Орхоно-Енисейским эпитафиям, «Ырк битиг» и фольклорным источникам. Проведен сравнительный анализ древнетюркских мифов о мироустройстве и образов Кёк Тенгри, Священной Ер-Сув, Умай, Эрликхана. Сопоставлены особенности мировоззрения в древнетюркских рунических памятниках и других письменных источниках.

Отдельно отмечены мифологические образы Караиш, Маттир, Шингай, Кумирхан, Бадиш бий, Ябаш, Темирхан, Учархан, Керейхан, дух смерти Бюрт и другие. Реконструирована трехэтажная модель мироздания древнетюркских народов. Исследована модель мироустройства в эпитафиях Кюль Тигина, Онгина, наскальной надписи Гурвалжин-Ула, надписи из Алтынкёля и книге гаданий «Ырк битиг».

Отдельно изучены по письменным и устным источникам мифологические образы Кёк Тенгри, Умай, Эрлик хана. Детально проанализированы XII и LV притчи в книге гаданий «Ырк битиг». Также сравнительно изучены слова «Тенгри» и «Кам» (шаман) в «Диван лугатит-турк» и тюркских рунических памятниках.

Ключевые слова: древнетюркская литература, мифология, космогоническая мифология, трехэтажная модель мироздания, мифологические образы, Кёк Тенгри, Умай, Эрлик хан, Священная Ер-Сув.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-23-36>

Поступила: 05.02.21 / Доработана: 01.03.21 / Допущена к опубликованию: 18.03.21

Введение. История узбекской литературы и фольклора имеет много общего с культурной историей древнетюркских народов. По этой причине литературные и фольклорные образцы считаются общим наследием всех тюркских народов, составляя, таким образом, исторический базис также и для узбекского фольклора и литературы.

При изучении истории мировой истории и фольклора в глаза бросается то обстоятельство, что древние народы по-своему представляли мир. По их представлениям, мироздание состояло из нескольких ярусов, в некоторых случаях — на несколько сторон. В научной литературе это явление называется горизонталь-

ным и вертикальным делением мира и в достаточной степени изучено исследователями [1, 29, 31, 44, 46, 47, 49]¹.

Методы исследования. Методологической основой исследования послужили труды видных ученых в области памятников тюркской письменности и исторического языкознания, мифологии и фольклористики. В работе использован сравнительно-исторический метод, описательный метод, метод исторической реконструкции, моделирование, а так же методы этнолингвистического и познавательно-логического анализа.

Обсуждение. При изучении истории мировой истории и фольклора в глаза броса-

ется то обстоятельство, что древние народы по-своему представляли мир. По их представлениям, мироздание состояло из нескольких ярусов, в некоторых случаях - на несколько сторон. В научной литературе это явление называется горизонтальным и вертикальным делением мира и в достаточной степени изучено исследователями [1, 29, 31, 44, 46, 47, 49].

Мифы и легенды считаются первичными формами литературного мышления, началом художественной литературы. По нашему мнению, литература ни одной нации не осталась в стороне от этого процесса. Мифы, послужившие полем для формирования крупных эпических жанров, ценны тем, что доводят свою правду до сведения людей в простой и понятной форме. По этой причине мифы и легенды, наряду с тем, чтобы быть первыми формами литературной мысли, также отражают в себе философские взгляды, внутренний мир и отношение к природным явлениям тюркских народов. Если обратиться к сюжетам и мотивам мифов и легенд древнетюркских народов, нетрудно заметить в них следы различных религиозных течений своего времени либо тех или иных архаичных поверий. Мифы и легенды, созданные древнетюркскими народами, возникли как продукт попытки первобытного познания мира и вселенной. Как было указано выше, понимание мира в вертикальном или горизонтальном разрезе считается параллельным сюжетом мировой космогонии.

Исследовательская часть. *Трехэтажная модель мироздания [19, 23-26 с.].*

Древние тюрки представляли мир трехэтажным, в вертикальной форме. Каждый из этажей представлял собой отдельный мир.

Первый мир — высший мир Кёк Тенгри. Древние тюрки называли этот этаж мироздания “Уза”, т.е. “Высшим” [УЧН - uza]. В этом мире жили Кёк Тенгри, его помощница Умай, а также духи Мангдашира, Майтура, Янкара, Шалйима, владыка погоды Уркер, владыка грома Насигай (он же — громовой меч Кёк Тенгри) и прочие вспомогательные духи.

Второй мир — срединный мир, Священный Ер-Сув. Древние тюрки называли этот мир “Экин ара”, т.е. “срединный — между небом и землей” [ЭКИН АРА - ^ә kin ^әra]. Главным божеством срединного мира считался Священный Ер-Сув, вместе с ним в этом мире обитали семнадцать вспомогательных духов, могущественный Ио-кан, вода [4, с. 52], лес [7, с. 63], горные духи [39, с. 64-65] и сыны человека.

Третий мир — подземный мир под владычеством Эрликхана. Древние тюрки называли этот мир “Асра”, т.е. “нижний” [АЧУ - ^әsra]. В этом мире обитал Эрликхан (в некоторых источниках — Эрклиг), его девять сыновей — Караши, Маттир, Шингай, Кюмирхан, Бадишбий, Ябаш, Темирхан, Учархан, Керейхан и две дочери — Киштей ана, Эрке Султан, наскоро вызывающий смерть Бурт (в некоторых источниках — Бюрт) и другие злые духи.

Первый мир — высший мир Кёк Тенгри. Согласно древнетюркским мифам, в высшем мире обитал владыка вселенной (трех миров), создавший ее, определяющий жизнь людей, дающий каганам власть и силу, справедливый, мудрый Кёк Тенгри. Кёк [25, 159-179 с.] Тенгри имел эпитет “т^нгри-т^г: т^нгри” [ТҮНҮГҮГҮН], т.е. “небесный бог” [37, 115 с.], что можно объяснить следующим образом. Слово “Тәнгри” используется в древнетюркских источниках в значениях «бог» и «небо», и эти значения взаимодополняют друг друга. На основе древнетюркской грамматики и семасиологии данное омонимическое явление можно перевести как «небесный бог». Считалось одинаково почетным и ответственным клясться на имя Кёк Тенгри и на имя кагана, ибо каганы считались посланцами бога на земле. Кёк Тенгри, согласно мифологии, ходил на небесном коне [43, 19 с.]. Были и другие имена, которыми назывался Кёк Тенгри. Так, буряты называют Кёк Тенгри Ульген [18, 95-96 с.; 7, 30-31 с.]¹. Говоря обобщенно, культ Кёк Тенгри является важной частью древнего наследия тюркских народов.

¹Согласно данной работе, Ульген считался главным божеством верхнего мира. В этом мире вместе с ним жили его сыновья и дочери. Также там были его помощники Дьайык, Суйла, Карлык и Уткучи.

В произведении «Диван лугатит-турк» Махмуда Кашгари описываются поверья древнетюркских народов, а также комментируется слово «Тенгри». Согласно источнику, تَنْغْرِي (täңri) – великий бог. В пословице говорится:

بِسْمِ رَبِّكَ تَبْتَغِي تَنْغْرِي سَفِينِ سِز
— религиозные лидеры неверных молятся великому богу, но великий бог не одобряет их дела. Эта пословица используется в отношении людей, которые считают, что их дела понравились людям, но на самом деле они не нравятся. В стихотворении говорится:

تَنْ كُنْ تَبْتَغِي تَنْغْرِي سَفِينِ سِز / (Тун кун тапун täңriгä бoйнамағил) / С утра до вечера молись великому богу; / (Қорқуп аңар әймәну ойнамағил) / и не сходи с его пути. Бойся бога, стыдись его, из-за боязни будь на стороне от игр. Неверные, да погубит их бог, называют небо täңri. Кроме того, они называют تَنْغْرِي täңri все крупное, что им бросается в глаза, в частности, большую гору или крупное дерево. Поэтому они почитают такие вещи и явления. По этой причине они называют мудрого человека تَنْغْرِيгән. Просим господа убежища от их заблуждений” [30, 387-388 с.].

Эти комментарии, продолжает ученый, Махмуда Кашгари, с одной стороны, являются важным документом для исследователей истории религиозных представлений, с другой же стороны, это важное доказательство того, Махмуд Кашгари в своем произведении описывал также далекие исторические события» [30, 387-388 с.]. Слово «тангрикан» используется в Онгинской [28, 7-11 с.] эпитафии: : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰎 : 𐰽𐰺𐰎𐰏 : 𐰽𐰺𐰎 : 𐰽𐰺𐰎 : 𐰽𐰺𐰎𐰏 (6) / Тангрикан: ка: иш^т:г: б^арт^нг: т^ей^н: й^ард^мқам^ш: / Благословен за служение Тенгрикану.

Функции Кёк Тенгри, упоминаемые в первоисточниках, такие как определение жизненного пути человека, придание силы правителям, примечательны тем, что они являются общим местом и параллельными мотивами в тюркской и мировой мифологии. Напри-

мер, функции культа Тенгри хорошо описаны в группе Орхоно-Енисейских письменных памятников. В одной из главных надписей – эпитафии Кюль тигина – сохранилось вполне ясное упоминание такой функции Кёк Тенгри [5, с. 100] как определение жизненного пути сына человека: / Өд т^нгри: й^асар:киси оғлы: қоп: өл^тгли: төрөм^с: [5, 111 с.] / “*Время создается со стороны Тенгри, все сыны человека созданы смертными*”.

Схожие по стилю поговорки и стихотворные отрывки встречаются у Махмуда Кашгари [30, 79 с.]¹. Кроме того, каганы, прежде чем принимать решения, старались обращаться к Кёк Тенгри и взять его согласие [23, 131 с.]. В общем, «сын человека» видел себя в качестве раба Тенгри, что отражалось даже в традиционной формуле, которой обычно заканчивались надгробные эпитафии. Например: **Наскальная надпись Гурвалжин-Ула** [22, 123-125 с.]. 𐰽𐰺𐰎𐰏 𐰽𐰺𐰎 𐰽𐰺𐰎𐰏 / *Тангриқули: битдим / Написал (я), раб Тенгри.*

Согласно древнетюркским поверьям, горные пики являлись местом, наиболее удобным и подходящим для духовного контакта с Кёк Тенгри, наиболее близкое к небесному божеству, и назывались они пупом земли [20, 161 с.]. Также существовали поверья относительно того, что Кёк Тенгри сопутствует справедливым, чистосердечным, верным своей родине и увозит их в верхний, небесный мир после их смерти. Символом Кёк Тенгри считалось солнце, а парящий над ним беркут являлся метафорой его мощи. Параллельные с этим эпические сюжеты имеются у ряда других народов [26, 244 с.]². Символическим цветом Кёк Тенгри считали синий цвет.

Следует отметить, что мифологические представления, связанные с небом (солнцем), сформировались у народов Центральной Азии и Южной Сибири по крайней мере в I веке до н. [13, 3 с.] Кроме того, Геродот в своей «Истории» приводит сведения о почитании

¹ Өд кэчар киш тојмас, јалінуқ оғлі мәнү қалмас. Перевод пословицы: “Время проходит, человек не насытится, сын человеческий не останется вечно.

²У адыгеев также беркут считался символом главного божества.

солнца скифами и массагетами, являющимися предками древних тюрков [14, 188-190 с.]. В образце манихейской религиозной литературы на древнетюркском языке – «Хуастуанифте» – есть сведения о Кюн Тенгри. Специальное повествование о Кюн Тенгри ведется во втором, шестом, десятом и тринадцатом разделах данного первоисточника. В манихейских стихотворениях также имеются фрагменты с упоминанием Кюн Тенгри [40, 28-37 с.].

Еще одним характерным явлением для древнетюркских мифов является наличие поверий о жизненных спутниках богов, о том что боги управляли вселенной в паре со своими спутницами. Такие взгляды можно проследить в древнетюркских мифах, помимо прочего, некоторые элементы архаичных поверий не только отразились в первоисточниках, но сохранились и по сей день. Согласно этим мифам, в верхнем миру Кёк Тенгри живет в паре со своей жизненной спутницей, животворящей семью и охраняющую детей от злых духов богиней Умай (𐰽𐰺𐰍 - Um^ay) [35, 265-286 с.]. Первым данный мифологический образ описал Махмуд Кашгари: «Это тело, похожее на мешок, которое выходит из утробы женщины после рождения ребенка (плацента). Она называется владелицей ребенка в утробе. Есть поговорка “*Umauqa topinsa, öğil böler*”, значение: если веровать в Умай, то родится сын. Женщины верят в нее» [30, 144 с.; 12, 301 с.]. В дальнейшем В. Радлов оценил данный образ на основе изучения шорских мифов в качестве «духа, охраняющего детей и матерей» [30, с. 269]. Однако Л. П. Потапов считает, что первые сведения об Умай приводятся у Н. Ф. Катанова. По его словам, в письменных отчетах о полевых исследованиях, проведенных в 1892 году на левом берегу Абакана (Хакасия), в улусе Арык, сохранились некоторые размышления по данной тематике. В частности, приводятся

слова, изреченные шаманом в процессе одного из ритуалов “Тебе, мать Умай, я дам пищу, а ты охраняй моих сестер, детей, мое поколение” [21, 564 с.].

Хотя образ Умай существовал в тюркской мифологии с древнейших времен, его лингвистический, этимологический и этнографический генезис не изучен в достаточной степени. Есть несколько гипотез на этот счет. В частности, С. М. Абрамзон связывает термин с образом птицы Хумай в персидской мифологии, а также сравнивает слово с древнеиндийской богиней Ума и общетюркской Хуба [7, 20 с.] (белая птица). А. Л. Троицкий упоминает о наличии образа Умай в поверьях узбекского народа. В ходе исследований он выявил обычаи, связанные с именем Умай, которые выполняются в ходе сорокаднева после рождения ребенка [45, 354 с.]. Л. П. Потапов в материалах Хорезмской экспедиции 1930 года приводит сведения о наличии среди народа поверий о женских духах абласты и сары-эне. Он пишет, что албасты относится к классу демонов, а сары-эне — к классу ангелов. Сары-эне при помощи своих длинных волос оберегали беременных женщин от албасты. Ночью такие женщины не ходили одни. Л.П. Потапов делает выводы относительно тождественности данного образа в узбекской мифологии с древнетюркским культом Умай. Ученый приходит к выводу, что, несмотря на некоторое сокращение территориальных, религиозных и культурных связей между тюркскими народами, образ Умай сохранился у всех тюркских народов. Он также констатирует, что данное название сохранилось в древнеуйгурских текстах [35, 265-286 с.]. Древние тюрки представляли Умай в облике белой птицы (в некоторых источниках — гуси) [48, 38 с.; 11, 43-46 с.]¹. Согласно их верованию, мир появился из яйца, снесенного белой птицей — Умай

¹ В общем, обожествление птиц считается процессом, продолжающимся и по сей день. Например, узбеки считают, что на человека, убившего горлицу, ласточку или аиста, обрушится бедствие. Кроме того, есть серия сказок и легенд об аисте. У народов Средней Азии считалось, что аист приносит весну из далеких краев. Дети, увидевшие аиста, кричали «Прилетел аист — наступило лето» и читали стишки. Среднеазиаты верили, что приносящего вред аисту покарает судьба. В источниках, записанных в Бухаре в 1926 г., говорится: «Если кто-нибудь убьет аиста, в его семье умрет старший человек».

является младшим братом Кёк Тенгри. Он описывается в мифах как «Сильный и мускулистый, несмотря на старость, грузный, с кривыми глазами, жирной бровью, с черной бородой до колен, искривленные усы окружают уши, с уродливой головой, рога как корни дерева, с курчавыми волосами, с мечом из синеватого железа в руках» [41, 69 с.]. Эрлик гулял по подземному миру на бешенном черном быке и следил за работой своих свирепых помощников. На попону этого быка якобы не хватало кожи одного коня [8]. Тюрки считали, что одно упоминание его имени приведет к злу. Возможно, поэтому в источниках его имя встречается крайне редко. Образ Эрлика в древнетюркских мифах описывается как правитель подземного края, где царят смерть и зло, а слезы текут полными реками [201, 76 с.].

В древнетюркском источнике «Ырк битиг» есть некоторые космогонические мифы, в частности, некоторые сведения о подземном мире Эрлик хана. Как рассмотрено выше, древние тюркские народы представляли мироздание в разрезе трех измерений, трех этажей — неба, земли и подземного мира. Главным богом неба и всех трех миров был Кёк Тенгри, главной богиней земли — Священная Ер-Сув, главным богом подземного мира — Эрлик хан, и каждый из них имел целый ряд вспомогательных духов. Один из этих образов — Эрлик хан упоминается в контексте космогонических мифов: [23, 250 с.] (XII) (e)r: (a)bqa: b(a)rmuř: tayda; q(a)ml(a)muř [17, 415 с.]¹ t(e)ŋride: (e)rkl(i)g: tir: anča: bilinl(e)r: j(a)b(y)z [17, 222 с.]² : ol / (XII). Муж пошёл на охоту, провел обряд в горах, господом является Эрклик (Эрлик — на небе), говорят: найдите же, это — плохо.

Несмотря на то, что чтение данного предсказания в различных источниках даётся в различных переводах, в любой из версий оно оживляет перед нами космогонические представления. Неотъемлемой частью жизни древних тюрков являлась охота. Понятно, что речь идет о мужчине, идущем охотиться.

Однако, по нашему мнению, в данном случае имеется в виду не обычный человек, а кам [15, 96 с.]³ (шаман). Поскольку только камы молились Тенгри, забираясь в высокие горные склоны. Слова «tayda; q(a)ml(a)muř» в отрывке могут указывать именно на такое значение. Обратим внимание на значение слов «q(a)ml(a)muř». В «Диван лутатит-турк» Махмуда Кашгари есть слово قام ارقلادي (кам иркқладі) — «вещатель предсказал что-то» [30, 447 с.]. В ДТС пишется, что шаман означает исполнителя религиозных обрядностей. Слово «Qam» видоизменилось до формы шаман и сохранилось до наших дней. Шаманы были ответственны за то, чтобы тенгрианство и его обычаи без изменений переходили из поколения в поколение. Обратим внимание на значение слова «шаман». Слово шаман взято из языка тунгусских народов, живших у берега реки Удэ. Переводится оно как «мудрый человек», «человек, которому известно все». Если обратиться на разбираемую фразу из текста произведения, нетрудно заметить, что «tayda; q(a)ml(a)muř» должно переводиться как «провел шаманский обряд в горах».

Как рассмотрено выше, древние тюркские народы представляли мироздание в разрезе трех измерений, трех этажей — неба, земли и подземного мира. Главным богом неба и всех трех миров был Кёк Тенгри, главной богиней земли — Священная Ер-Сув, главным богом подземного мира — Эрлик хан, и каждый из них имел целый ряд вспомогательных духов. А теперь остановимся на значении слов «го-сподь Эрклик» (Эрклик на небе). Согласно мифам [9, 88 с.], Эрклик хан считался братом Кёк Тенгри. В одной мифе он так говорит человеку, который скрывается от Тенгри, не молится и хочет создать землю: «Те, кто молятся мне, видят солнце, видят свет. Я возьму настоящее имя Курбистан*. А твое имя да будет Эрлик. Те, кто будут прятать от меня свои грехи, да будут твоим народом, а те, кто таит свои грехи от тебя, да будут моим народом». Поэтому

¹ QAMLA — камлать, совершать шаманские обряды.

² JABIZ — ничтожный, плохой, слабый.

³ По словам Л.Н. Гумилева, «У тюрков Джунгарии и Алтая камлание появилось между VI-VII вв.»

* Курбистан — покровитель добрых душ.

Эрлик изгоняется с лица земли. В это время Эрлик услышал глас большой толпы людей и сказал: “Откуда такой шум?”. Тенгри ответил: “Ты тоже один каган, я тоже один каган, а народ, который шумит, это мой народ”. Эрлик попросил у Тенгри отдать этот народ ему. На что Тенгри ответил: “Ладно, отдам, смотри за ними сам”. Эрлик сказал «Встану и посмотрю, да увижу этот улус Тенгри» и поднялся, затем направился к толпе. Достиг одного места. Здесь увидел он людей, диких животных, птиц и другие живности. Эрлик подумал: “Как же Тенгри создал все это, чем они кормятся?”. Люди здесь питались плодами деревьев. Они ели плоды только с одной стороны дерева и не ели плоды с другой стороны. Эрлик спросил причину этого. Люди ответили: “Тенгри запретил нам есть плоды этих четырех ветвей. Приказал есть плоды с пяти ветвей, находящихся по сторону солнца. И приказал, что бы мы не позволяли змею и собаке есть плоды этих четырех ветвей. После этого Тенгри возвысился в небо. И плоды пяти ветвей стали нашей пищей”. После того, как Эрлик *күрмүс*^{*} [34, 108 с.] услышал эти слова, встретил человека по имени Туренгей и обманом заставил его съесть запретный плод. Поскольку Эрлик обманул людей, Тенгри сказал: “Есть мир под тремя слоями земли, там, где нет луны и солнца. Я отправлю тебя туда” [40, 9-12 с.].

Считалось, что, если не приносить жертву Эрлик хану, он отправлял с подземного мира на мир внешний различные болезни. Его дворец располагался у берегов реки «Тоймадым»^{*} [6, 53 с.], по которой текли слезы и кровь. Древние тюрки знали Эрлик хана как символа звездной ночи. В подземном мире проживали девять сыновей Эрлик хана (*Караиш, Маттир, Шингай, Кумирхан, Бадиш бий, Ябаи, Темирхан, Учархан, Керейхан*), две дочери (*Киштей*

ана, Эрке Султан), посланники (прислужники), *дух смерти Бюрт*¹ [17, 126 с.] и прочие злые духи [10, с. 9]. В древнетюркских мифах они описываются антропоморфными существами с железной головой. Каждый из них выполнял определенную функцию. Так, например *Темирхан* считался охранником врат в подземный мир. Только с его разрешения камы могли получить право на проникновение в подземный мир [20, 176 с.]. Таким образом, считалось, что возвышение такого злого божества до небес, с занятием места Тенгри, не приведет к добру.

Смысл, выводящийся из данного космогонического мифа, а также из чтения и анализа источников, состоит в следующем. Мужчина (шаман) пошел на охоту, где помолился Тенгри и получил известие о том, что Эрлик на небесах, ему стало понятно, что, по вышеприведенным причинам, данное обстоятельство не к добру. Эрлик никогда не может выйти из подземного мира и достичь небесного, высшего мира. Только Кёк Тенгри способен сделать это. Поэтому шаман считает данное обстоятельство плохим. В одном из предсказаний «Ырк битиг» читаем следующее [23, 251 с.]: (LV) (a)lp: (e)r: oylы: süke [17, 510-511 с.]² : b(a)rmyş: sü: jirinte: (e)rkl(i)g: s(a)bçy [17, 478 с.]³ : tör(e)tmış [17, 580 с.]: tir: (e)biñ(e)rü: k(e)ls(e)r: özi: at(a)nmyş [17, 64-66 с.]⁴ : ögr(ü)nçülüg [17, 381 с.]⁵ : (a)ty: jetiglig [17, 259 с.]⁶ : k(e)lir: tir: (a)nça: bilinl(e)ri: (a)nyу: (e)dgü / *Сын Альп Эра пошел на битву, здесь (на поле брани) Эрклик превратил его в его посланника, говорят: возвращаясь домой, он стал притчей во языцех, радостный от того, его коня (в парадном облачении) вели за узду, говорят: знайте с того, что это точно хорошо* [38, 56 с.]. Остановимся на значении каждого из вышеприведенных выражений: слова «Сын Альп Эра пошел на битву» в общем понятны. И здесь может при-

* *Курмус* – сатана. В.В. Радлов этимологизирует данное слово как *көрмөс* (*көрүнмөс*) – невидимый, и отмечает, что оно может быть связано с образами Хормузды и Кормузда в древнетюркских источниках по манихеизму.

¹ Название легендарной подземной реки. Согласно преданию, Эрлик плавал по этой реке на “черной лодке”.

² BURT – *кошмар*; Ж. Колосон: *bür* – “обманом скручивает жертву”; К.К. Юдахин воспроизводит от кырг. *мүрт* – “внезапная смерть”, *бүрт кет* – “скоропостижно умереть”.

³ SÖK – ругать, бранить, порицать.

⁴ SABCI – вестник. Ср. с совр. узб. совчи.

⁵ В контексте данное слово используется в значении его имя стали называть другие люди, т.е. он стал известным, знаменитым.

⁶ ÖGRÜNÇLÜG – радостный.

⁷ По С.Г. Кляшторному JETIK – зрелый, опытный, умный, знающий, у С.Е. Малова чагагай. *jetek* – лошадь в парадной сбуре.

существовать молодой человек — кам. Значение оборота «здесь (на поле брани) Эрлик превратил его в его посланника» наглядно интерпретируется в рамках древнетюркской мифологии. На самом деле данный фрагмент — тот самый «ключ», который призван раскрыть все значение предсказания. В древнетюркских мифах говорится о том, что когда-то Эрлик хан помогал людям, а также забирал их души. Согласно мифам, было время, когда люди и другие существа не умирали. Со временем Земля оказалась переполнена людьми и животными. Когда они, посоветовавшись, не смогли прийти к единому решению, мудрый ворон обрел дар речи и посоветовал вызвать на Землю смерть из подземного мира. Посоветовавшись, земные существа отправили ворона к Эрлик хану. Ворон довёл до него решение земных существ. Из-за такой мудрости ворона Кёк Тенгри даровал ему долгую жизнь [16, 129 с.; 7, 185 с.]¹. На Землю пришла смерть. Тогда все, узнав, когда умрут, начали жить с боязнью. После некоторого времени Кёк Тенгри начал самолично определять, сколько жизни даровать людям и животным и при посредничестве Эрлик хана забирать их души. После этого люди и животные уже не знали, когда умрут, и поэтому начали жить без боязни. В первой надписи из Алтынкёля под Минусинском приводятся слова, откликающиеся с вышеизложенным [27, 54 с.]:

ᠶᠡ᠋᠋᠋᠋᠋᠋ ᠶᠡ᠋᠋᠋᠋᠋᠋ ᠶᠡ᠋᠋᠋᠋᠋᠋ ᠶᠡ᠋᠋᠋᠋᠋᠋᠋ (5)
/ (5)“... tört 'nälgiü [17, с. 209]²: *rt'm(iz): b'zni:
*rkl'ig: *dʷrtɣ: y'ita [36, с. 524]³:” [24, 258-267 с.] /
(5)“... четыре высокородных мужей мы были,
нас разлучил Эрлик, уничтожил [забрал нашу
жизнь]”.

И здесь Эрлик описывается как забирающий души, разделяющий душу и тело.

Некоторые из функций, выполняемые Эрлик ханом, становятся ясными из вышеприведенных предсказаний. Таким образом, молодой человек (шаман) пошел на битву для того,

чтобы защитить свою землю. На поле битвы Эрлик довел до него известие о том, что тот стал забирающим души. Этим молодой воин заставил врагов дрожать, забрал их души, но сам не погиб, потому что ему было позволено забирать души. Известия о его героизме дошли до всех, в том числе и до страны, где он проживал. Поэтому он радостно вернулся домой из войны героем, чье имя стало известным всем, и коня своего он одел в парадные облачения. Поэтому в толковании предсказания говорится: знайте с того, что это точно хорошо.

Результаты. Фольклор, литература, философско-религиозные воззрения и культура тюркских народов очень разнообразны. Поэтому в их литературе, в частности, мифах, можно встретить параллельных персонажей. Модель трехэтажного мироздания в древнетюркской мифологии, разработанная на основе древнетюркских источников, будет служить научному обоснованию исследований, проводимых в плане изучения древнетюркской литературы, в частности, мифологии.

Древние тюркские народы представляли мироздание в разрезе трех измерений, трех этажей — неба, земли и подземного мира. Главным богом неба и всех трех миров был Кёк Тенгри, главной богиней земли — Священная Ер-Сув, главным богом подземного мира — Эрлик хан, и каждый из них имел целый ряд вспомогательных духов: Караш, Маттир, Шингай, Кумирхан, Бадиш бий, Ябаш, Темирхан, Учархан, Керейхан, дух смерти Бюрт и др. Каждый из мифологических образов отличается своими особенностями

Исходя из вышеизложенного, модель трехэтажного мироздания древнетюркских народов можно изобразить в следующей форме (См. Рис. №2).

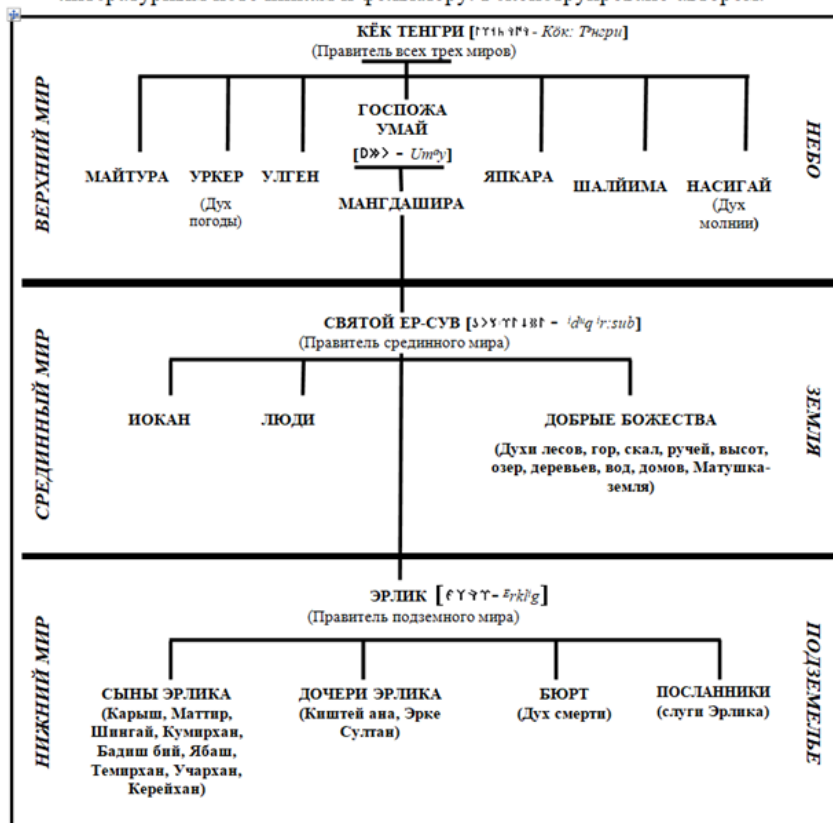
Выводы. Фольклор, литература, философско-религиозные воззрения и культура тюркских народов очень разнообразны. По-

¹ Кроме того, в источниках упоминается, что камы способны превращать злые духи в ворон и преследовать их. Поэтому в их обрядовой одежде всегда был образ ворона. У якутского рода кангалас тотемом является ворон. У алтайцев издревле существовало понятие «вороны — вороны смерти». И по сей день в некоторых районах Ферганской долины считается, что вороны и совы призывают смерть, поэтому их изгоняют.

² INÄL — лицо, имеющее знатное происхождение, высокородный.

³ Jit — потеряться, исчезнуть, погибнуть. В тексте почему-то опущено слово yita. На самом деле это слово было компонентом, призванным правильно интерпретировать значение текста. Даже сегодня это слово используется в Бухарской области Узбекистана в значении «исчезнуть».

Рис. №1. Вертикальная трехэтажная модель мироздания по древнетюркским литературным источникам и фольклору. Реконструировано автором.

этому в их литературе, в частности, мифах, можно встретить параллельных персонажей. Модель трехэтажного мироздания в древнетюркской мифологии, разработанная на основе древнетюркских источников, будет служить научному обоснованию исследований, проводимых в плане изучения древнетюркской литературы, в частности, мифологии.

На основе реконструируемой трехэтажной модели мироздания в представлении древних тюрков можно будет давать научную оценку рудиментам моделей мироздания в мифах, легендах, сказках, поэмах и эпосах всех тюркских народов. При этом будет целесообразно сравнение мифологических образов из трехэтажной модели мироздания с тем, что есть в современном фольклоре тюркских народов. Некоторые из этих образов описаны выше.

Синкретизм в некоторых мифологических образах можно считать влиянием на культуру древних тюрков различных религиозных течений. Религиозный фактор непосредственно повлиял на разнообразность мифологиче-

ских образов. Поэтому у некоторых тюркских народов можно наблюдать мифологические элементы, остаточные от исторически предшествовавших религиозных течений. Определить их принадлежность к той или иной религии весьма затруднительно.

Также мы постарались смоделировать понятие четырехстороннего мира в рамках изучения представлений тюрков о мироздании. При этом, согласно поверьям, мир круглый и имеет четыре стороны. Хотя в источниках упоминаются четыре стороны мира, но насчет его круглой формы обоснованных мнений не встречается. Согласно же руническим источникам, под круглой основой мироздания понималось вращение Земли вокруг Солнца.

В общем, практическая тождественность понятий и мифопоэтических представлений древнетюркских народов об устройстве мира и мироздании с таковыми в мифологии различных народов мира показывает, что фольклор и литература тюркских народов имеют достаточно древние основы, связывающие их с общим наследием человечества.

Список литературы

1. Kramer S.N. Mythologies of the ancient world. New York. 1961. Пер. Дьяконова И.М. Наука. – Москва: 1977.
2. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften. I, St.-Pbg., 1894.
3. Rahmonov N. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari [Образцы узбекской классической литературы]. I jild. Fan. – Tashkent.: 2005.
4. Yaşar K. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnancının izleri. AKM. Ankara. 1995.
5. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил [Древнетюркский язык]. Ўқитувчи. – Т.: 1982.
6. Алексеев Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. Наука. Сибирское отделение. – Новосибирск, 1984.
7. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Наука. Сибирское отделение. – Новосибирск, 1980.
8. Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев. – Ленинград: 1925.
9. Безертинов Р.Н. Тенгрианство-религия тюрков и монголов. – Казань: «Слово», 2004.
10. Бисенбаев А. Мифы древних тюрков. – Алматы: 2007.
11. Боровкова Е.К. Аист и связанные с ним приметы и поверья у местного населения // Сборник научного кружка при Восточном факультете Ср. Аз. Гос. Университета. Вып. I. – Т.: 1928.
12. Бурдуков А.В. Русско-монгольский словарь-разговорник. – Ленинград: 1935.
13. Габышев Е.С. Культ солнца мифологии якутов: автореф. на соискание канд. наук. – Санкт-Петербург: 1999.
14. Геродот. История: в девяти книгах. – Москва: 1993.
15. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар [Древние тюрки]. – Т.: “Фан”, 2007.
16. Гурвич И.С. Космогонические представления и пережитки тотемического культа у населения Оленекского района // Советская этнография. -1948. -№3.
17. Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», 1969.
18. Жуковский Н.Л. Бурятская мифология и ее монгольские параллели. – В кн.: Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. – Москва, 1980.
19. Журакузиев Н. И. Представления древних тюрков о мироздании (на примере памятника в честь Кюль-Тегина и памятника С. Элегеша) // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – №. 2 (256).
20. Каруновская Л. Э. Представления алтайцев о вселенной (Материалы к алтайскому шаманству) // Советская этнография». Изд. АН. СССР. – Москва: 1935. № 4-5.
21. Катанов Н.Ф. Образцы народной литературы тюркских племен. XI часть. Перевод, СПб., 1907.
22. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – Санкт-Петербург: «Наука», 2006.
23. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – Санкт-Петербург: «Наука», 2006.
24. Кляшторный С.Г. Стелы Золотого озера (к датировке енисейских рунических памятников) // Тюркологический сборник. – Ленинград, 1976.
25. Кононов А.Н. Семантика цветообозначения в тюркских языках // Тюркологический сборник. 1975. – М.: 1978. С – 159-179.
26. Кудяева З.Ж. К символике “верха” в Адыгской мифопоэтической традиции. Эпический текст: проблемы и перспективы изучения: Материалы I Международной научной конференции. Ч. I. 21-23 сентября 2006 г. - Пятигорск: ПГЛУ, 2006.
27. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва, Ленинград, 1952.
28. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Манголии и Киргизии. Изд. АН. – Москва, Ленинград, 1959.
29. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. – Москва, Ленинград, 1956.

30. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк [Диван лугат ат-турк]. III Том. ЎзРФА. – Т.: 1963. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов.
31. Мелегинский Е.М. Хаос и космос. Космогенез / Поэтика мифа. – Москва: «Наука», 1976.
32. Менгес К.Г. Тюркское idi ‘господин’, некоторые его рефлексy в тюркских языках и параллели в других языковых семьях. – В кн.: «Turcologica». – Ленинград, 1976.
33. Мифы народов мира. Энциклопедия. – Москва, 1980. Том II.
34. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Ленинград: «Наука», 1991.
35. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник, 1972. – Москва: «Наука», 1973. –С. 265-286.
36. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1905.
37. Рахмонов Н.А. Художественные особенности памятника Кюль Тигину: дисс. на соиск. канд. наук. – Т.: 1983.
38. Рахмонов Н. Қадимги ҳикматлар [Древние пословицы]. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. – Ташкент: 1987.
39. Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроди [Стремление к свету]. А. Қодирий номидаги халқ меъроси нашриёти. – Т.: 2002.
40. Рахмонов Н. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд. -Т.: “Фан”, 2005. Б. 28-37.
41. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния. – Новосибирск: «Наука», 1984. –С. 69.
42. Сейидов М.А. К вопросу о трактовке понятий *jet sub* в древнетюркских памятниках (в сопоставлении с реликтами домусульманских верований) // Советская тюркология №3. – Баку: 1973.
43. Тилавов А. Ўзбек халқ достонларидаги от образининг тарихий асослари ва бадиий талқини [Исторические основы и художественная интерпретация образа коня в узбекских народных эпосах]. Филол. фан. ном. дисс. – Т.: 2000.
44. Топоров В.Н. Мифы народов мира: Энциклопедия. – М.: 1980.
45. Троицкая А.Л. Первые сорок дней ребенка (чилля) среди оседлого населения Ташкента и Чимкентского уезда // В.В. Бартольд: Туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Т.: 1927. Т-VI.
46. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – Москва: «Наука», 1978.
47. Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – Москва: «Политиздат», 1986.
48. Черемисин Д.В. К ирано-тюркским связям в области мифологии: богиня Умай и мифическая птица // Народы Сибири: история и культура. – Новосибирск, 1997. –С. 38.
49. Элиаде М. Космос и история. – Москва: «Прогресс», 1978.

Н.И. Журакузиев

*Әлишер Навои атындагы Ташкент мемлекеттик өзбек тили мен әдебиети университети,
Ташкент, Өзбекстан*

Ежелгі түркі халықтары әдебиеті мен фольклорындағы әлемдік құрылым моделі

Аңдатпа. Көнетүркілік әдеби көздер мен фольклор деректері бойынша ғаламның тік үш қабатты моделі талданған. Көк Тәңірінің жоғары әлемі, қасиетті Жер-Судың орта әлемі, Ерлікханның қол астындағы жер асты әлемі Орхон-Енисей жазбалары, «Ырық бітік» және фольклорлық дереккөздер негізінде зерттелді. Ғалам құрылымы туралы көне түркі мифтері мен Көк Тәңірі, қасиетті Жер-Су, Ұмай, Ерлік хан бейнелері салыстырыла қарастырылды. Көне түркі руникалық жазба ескерткіштерінен көрініс беретін түркілік дүниетаным сараланды. Қараш, Маттир, Шыңғай, Пірімхан, Бадиш би, Ябаш, Темірхан, Ұшархан, Керейхан, өлім рухы Бөрт және т.б. мифологиялық бейнелер туралы пайымдаулар айтылды. Ежелгі түркі халықтары дүниетанымындағы ғалам құрылымының үш қабатты моделі қайта жаңғыртылды. Қайта жаңғырту кезінде мифологиялық бейнелер пантеоны қабаттар бойынша берілді. Күлтегін, Онгин эпита-

фиялары, жартастағы Гурвалжин-Ула жазбасы, Алтынкөл жазбасы, «Ырық бітіг» кітабы мәтіндеріндегі ғалам құрылымының моделі зерттелді. Көк Тәңірі, Ұмай, Ерлік ханның мифологиялық бейнелері жазба және ауызша деректер бойынша бөлек қарастырылды. «Ырық бітіг» кітабындағы XII, IV астарлы нақыл сөздер егжей-тегжейлі талданды. Сондай-ақ, «Диуани лугат-ит түрк» және түркі руникалық ескерткіштеріндегі «Тәңірі» және «Кам» (шаман) сөздері салыстырыла сараланады.

Түйін сөздер: көне түркі әдебиеті, мифология, космогониялық мифология, ғаламның үш қабатты моделі, мифологиялық бейнелер. Көк Тәңірі, Ұмай, Ерлік хан, қасиетті Жер-Су.

N.I. Jurakuziyev

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan

Model of the world order in the literature and folklore of the ancient Turkic peoples

Abstract. The article permeates the vertical three-story model of the universe according to ancient Turkic literary sources and folklore. The upper world of Kyok Tengri, the middle world of the Sacred Er-Suv, the underworld under the rule of Erlikkhan according to the Orkhon-Yenisei epitaphs, "Yrk bitig" and folklore sources have been studied.

A comparative analysis of the ancient Turkic myths about the world order and the images of Kök Tengri, Sacred Er-Suv, Umai and Erlikkhan have been carried out. The worldviews in the ancient Turkic runic monuments and other written sources have been compared.

The mythological images of Karash, Mattir, Shingai, Kumirkhan, Badish biy, Yabash, Temirkhan, Uchakhan, Kereykhon, the spirit of death Byurt and others are noted. The authors have reconstructed a three-storey model of the universe of the ancient Turkic. The model of the world order in the epitaphs of Kul Tigin, Ongin, the rock inscription of Gurvalzhin-Ula, the inscription from Altynkol and the book of divination «Yrk bitig» is investigated.

The mythological images of Kyok Tengri, Umai, Erlik Khan have been studied separately from written and oral sources. The XII and LV parables in the book of fortune telling «Yrk bitig» have been analyzed. And also, the words «Tengri» and «Kam» (shaman) in «Divan lugatit-turk» and Turkic runic monuments have been comparatively studied.

Keywords: ancient Turkic literature, mythology, cosmogonic mythology, three-story model of the universe, mythological images, Kek Tengri, Umai, Erlik Khan, Sacred Er-Suv.

References

1. Kramer S.N. Mythologies of the ancient world. New York, 1961. Transl. by Dyakonova I.M. (Nauka, Moscow, 1977).
2. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften. (I, St.-Pbg., 1894).
3. Rahmonov N. Ozbek mumtoz adabiyoti namunalari [Samples of Uzbek classical literature]. (I jild. Fan., T, 2005).
4. Yaşar K. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnanclarinin izleri. (AKM. Ankara. 1995).
5. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkij til [Old Turkic language]. (Oqituvchi, T, 1982).
6. Alekseev N. A. Shamanizm tyurkoyazychnyh narodov Sibiri [Shamanism of the Turkic-speaking peoples of Siberia]. (Nauka. Sibirskoe otdelenie, Nov-sk, 1984).
7. Alekseev N.A. Rannie formy religii tyurkoyazychnyh narodov Sibiri [Early forms of religion of the Turkic-speaking peoples of Siberia]. (Nauka, Sibirskoe otdelenie, Nov-sk, 1980).
8. Anohin A.V. Materialy po shamanstvu u altajcev [Materials on shamanism among the Altaians]. (Leningrad, 1925).
9. Bezertinov R.N. Tengrianstvo-religiya tyurkov i mongolov [Tengrianism is the religion of the Turks and Mongols]. (Slovo, Kazan, 2004).

10. Bisenbaev A. Mify drevnih tyurkov[Myths of the ancient Turks]. (Almaty, 2007).
11. Borovkova E.K. Aist i svyazannye s nim primety i poveriya u mestnogo naseleniya[Stork and associated signs and beliefs among the local population], Sbornik nauchnogo kruzhka pri Vostochnom fakultete Sr. Az. Gos. Universiteta [Collection of a scientific circle at the Faculty of Oriental Art. Az. State University]. Vyp. I. T.: 1928.
12. Burdukov A.V. Russko-mongolskij slovar-razgovornik [Russian-Mongolian dictionary-phrasebook]. (Leningrad, 1935).
13. Gabyshev E.S. Kult solnca mifologii yakutov[The cult of the sun of the Yakut mythology]: avtoref. na soiskanii kand. nauk.[thethys for the candidacy of Cand. sciences] (Sankt-Peterburg, 1999).
14. Gerodot. Istoriya: v devyati knigah[History: in nine books]. (Moscow, 1993).
15. Gumilev L.N. Qadimgi turklar [Old Turks]. Fan. (T, 2007).
16. Gurvich I.S. Kosmogonicheskie predstavleniya i perezhitki totemicheskogo kulta u naseleniya Olenekskogo rajona[Cosmogonic ideas and remnants of a totemic cult among the population of the Olenek region], Sovetskaya etnografiya[Soviet Ethnography]. 1948. №3.
17. Drevnetyurkskij slovar[Ancient Türkic dictionary]. (Nauka, Leningrad, 1969).
18. Zhukovskij N.L. Buryatskaya mifologiya i ee mongolskie paralleli [Buryat mythology and its Mongolian parallels]. In the book: Simvolika kultov i ritualov narodov zarubezhnoj Azii[Symbols of cults and rituals of the peoples of foreign Asia]. (Moscow, 1980).
19. Zhurakuziev N. I. Predstavleniya drevnih tyurok o mirozdanii (na primere pamyatnika v chest Kyul-Tegina i pamyatnika S. Elegesha)[Representations of the ancient Turks about the universe (for example, the monument in honor of Kyul-Tegin and the monument to S. Elegesh)], Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta[Bulletin of the Chelyabinsk State University]. 2012. №. 2 (256).
20. Karunovskaya L. E. Predstavleniya altajcev o vselennoj (Materialy k altajskomu shamanstvu)[Representations of the Altaians about the universe (Materials for Altai shamanism)], Sovetskaya etnografiya[Soviet ethnography]. Izd. AN. SSSR. (Moscow, 1935, № 4-5).
21. Katanov N.F. Obrazcy narodnoj literatury tyurkskih plemen. XI chast. Perevod [Samples of folk literature of the Turkic tribes. XI part. Translation]. (SPb., 1907).
22. Klyashtornyj S.G. Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti i etnokulturnaya istoriya Centralnoj Azii[Monuments of ancient Turkic writing and ethnocultural history of Central Asia]. (Nauka, S. Pb., 2006).
23. Klyashtornyj S.G. Mifologicheskij syuzhety v drevnetyurkskih pamyatnikah[Mythological plots in ancient Turkic monuments], Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti i etnokulturnaya istoriya Centralnoj Azii[Monuments of ancient Turkic writing and ethnocultural history of Central Asia]. (Nauka, S. Piter., 2006).
24. Klyashtornyj S.G. Stely Zolotogo ozera (k datirovke enisejskih runicheskikh pamyatnikov) [Steles of the Golden Lake (to the dating of the Yenisei runic monuments)], Tyurkologicheskij sbornik[Turkological collection]. (Leningrad, 1976).
25. Kononov A.N. Semantika cvetooboznacheniya v tyurkskih yazykah[Semantics of color designation in Turkic languages], Tyurkologicheskij sbornik[Turkological collection], 1975. (Moscow, 1978).
26. Kudaeva Z.ZH. K simvolike "verha" v Adygskoj mifopoeticheskoj tradicii. Epicheskij tekst: problemy i perspektivy izucheniya[Towards the symbolism of the "top" in the Adyghe mythological and poetic tradition. Epic Text]: Materialy I Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii[Problems and Prospects of Study: Proceedings of the I International Scientific Conference]. CH. I. 21-23 September 2006. Pyatigorsk: PGLU, 2006.
27. Malov S.E. Enisejskaya pismennost tyurkov[Yenisei writing of the Turks]. (Moscow, Leningrad, 1952).
28. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoj pismennosti Mangolii i Kirgizii[Monuments of ancient Turkic writing in Mangolia and Kyrgyzstan]. (Izd. AN, Moscow, Leningrad, 1959).
29. Mate M.E. Drevneegipetskie mify[Ancient Egyptian myths]. (Moscow, Leningrad, 1956).
30. Mahmud Koshgarij. Devonu lugotit turk [Divan lugat at-turk]. III Tom. OzRFA. T.: 1963. Tarzhimon va nashrga tajyorlovchi S.M.Mutallibov.
31. Meletinskij E.M. Haos i kosmos. Kosmogenez / Poetika mifa[Chaos and space. Cosmogogenesis / Poetics of Myth.]. (Nauka, Moscow, 1976).
32. Menges K.G. Tyurkskoe idi 'gospodin', nekotorye ego refleksy v tyurkskih yazykah i paralleli v drugih

yazykovyh semyah [The Türkic idi is 'lord', some of its reflexes in the Türkic languages and parallels in other language families]. In the book: Turcologica. (Leningrad, 1976).

33. Mify narodov mira. Enciklopediya [Myths of the peoples of the world. Encyclopedia]. (Moscow, 1980, Tom I).

34. Potapov L.P. Altajskij shamanizm [Altai shamanism]. (Nauka, Leningrad, 1991).

35. Potapov L.P. Umaj – bozhestvo drevnih tyurkov v svete etnograficheskikh dannyh [Umaj - the deity of the ancient Turks in the light of ethnographic data], Tyurkologicheskij sbornik [Turkological collection], 1972. (Nauka, Moscow, 1973).

36. Radlov V.V. Opyt slovarya tyurkskih narechij [Experience of the dictionary of Turkic dialects]. (Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, Sankt-Peterburg [Printing house of the Imperial Academy of Sciences], 1905).

37. Rahmonov N.A. Hudozhestvennye osobennosti pamyatnika Kyul Tiginu [Artistic features of the monument to Kul Tigin]: Diss. na soisk. kand. Nauk [diss. for a job. Cand. sciences]. (T, 1983).

38. Rahmonov N. Qadimgi hikmatlar [Ancient proverbs]. G. Gulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti. (T, 1987).

39. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi [Striving for the light]. A. Qodirij nomidagi halq merosi nashriyoti. (T, 2002).

40. Rahmonov N. Ozbek mumtoz adabiyoti namunalari [Samples of Uzbek classical literature]. (I zhild. Fan, T, 2005).

41. Sagalaev A.M. Mifologiya i verovaniya altajcev. Centralno-aziatskie vliyaniya [Mythology and beliefs of the Altaians. Central Asian influences]. (Nauka, Nov-sk, 1984).

42. Sejidov M.A. K voprosu o traktovke ponyatij jer sub v drevnetyurkskih pamyatnikah (v sopostavlenii s relikhtami domusulmanskih verovanij) [On the question of the interpretation of the concepts of jer sub in ancient Turkic monuments (in comparison with the relics of pre-Muslim beliefs)], Sovetskaya tyurkologiya [Soviet Turkology] №3. (Baku, 1973).

43. Tilavov A. Ozbek halq dostonlaridagi ot obrazining tarixiy asoslari va badiij talqini [Historical foundations and artistic interpretation of the image of a horse in Uzbek folk epics]. Filol. fan. nom. diss. (T, 2000).

44. Toporov V.N. Mify narodov mira: Enciklopediya [Myths of the peoples of the world: Encyclopedia]. (Moscow, 1980).

45. Troickaya A.L. Pervye sorok dnei rebenka (chillya) sredi osedlogo naseleniya Tashkenta i CHimkentskogo uezda [The first forty days of a child (chill) among the sedentary population of Tashkent and the Chimkent district], V.V. Bartoldu: Turkestanskije druzya, ucheniki i pochitateli [V.V. Barthold: Turkestan friends, students and admirers]. (T, 1927, T-VI).

46. Frejdenberg O.M. Mif i literatura drevnosti [The myth and literature of antiquity]. (Nauka, Moscow, 1978).

47. Frezer Dzh.Dzh. Zolotaya vetv: Issledovanie magii i religii [The Golden Bough: The Study of Magic and Religion]. (Politizdat, Moscow, 1986).

48. Cheremisin D.V. K irano-tyurkskim svyazyami v oblasti mifologii: boginya Umaj i mificheskaya ptica [Towards the Iranian-Turkic ties in the field of mythology: the goddess Umaj and the mythical bird], Narody Sibiri: istoriya i kultura [Peoples of Siberia: history and culture]. (Nov-sk, 1997).

49. Eliade M. Kosmos i istoriya. Progress [Space and history]. (Moscow, 1978).

Сведения об авторе:

Журакузиёв Нодирбек – PhD, руководитель отделом научных исследований и подготовки научных кадров, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан.

Jurakuziyev Nodirbek – PhD, Head of the Department of Scientific Research and Training of Scientific Personnel, Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan.

К.С. Курмамбаева
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
(E-mail: karlitos-73@mail.ru)

Жанат Әскербекқызы поэзиясының көркемдік ерекшелігі

Аңдатпа. Мақалада 1990 жылдары қазақ поэзиясына келген талантты топтың ішінде өз орны айқындалған, шығармашылығы қалыптасқан, жеке-дара қолтаңбасы бар Жанат Әскербекқызы поэзиясы ғылыми тұрғыда талданған. Автор ақынның сөз өнеріне қосқан үлесін, әкелген жаңалығын пайымдау үшін әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеу еңбектеріне жүгіне отырып, оның идеялық және көркемдік дүниесіндегі ерекшеліктерді (тілі, стилі, т.б.) ашып көрсетеді. Ұлттық құндылықтарды биік тұтқан, әрі эстетикалық талғамға сай туындыларына объективті баға беруге ұмтылады. Мысалы, ақын поэзиясының Оралхан Бөкейдің романтикалық прозасымен үндестігі салыстырыла дәйектелген, өлеңдеріндегі символдық бейнелер байышталған. Лирикалық иірімдерден бөлек, Ж. Әскербекқызы жырларында жиі ұшырасатын отансүйгіштік сарын нақты мысалдар негізінде зерделенген, сондай-ақ, өлеңдерінің өрнегіне өрілген мифологиялық және фольклорлық элементтердің поэтикалық сыр-сипаты тиісінше сараланған.

Түйін сөздер: поэзия, романтика, лирика, метафора, фольклор, образ, көркемдік дәстүр, мифология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-37-43>

Түсті: 31.10.20 / Қайта түзетілді: 25.12.20 / Жарияланымға рұқсат етілді: 18.03.21

Кіріспе. Жанат Әскербекқызының өлеңдері республикалық басылымдарда 1982 жылдан бастап жарияланып келеді. Оның поэзиясында Алтайдың ақ қысын көркем бейне қылып өшпестей таңбалап берген Оралхан Бөкейдің романтикалық прозасымен үндестік молынан кездеседі деуге болады. Қазақ поэзиясына XX ғасырдың 90-жылдарының ішінде балауса жырларымен келіп, әдеби ортаны елең еткізген ақынның шығармашылық жолы үздіксіз ізденіспен, өсумен ерекшеленді. Ақын қыздың 1983 жылы жазылған «Қара гүл» атты өлеңі – тосын теңеу, тың метафоралық қолданысымен, астарлы мәнімен оқырмандар жүрегіне жол тапты. Бұдан кейінгі жылдары жазылған «Елік-сезім», «Ту сыртымнан Көкжорға кісінеді», «Перінің қызы Бекторы», «Қаракөз-бұлақ», т.б. өлеңдері тың ізенісімен ерекшеленсе, әр жылдары жарық көрген «Ғарыш билер ғұмырымды», «Қаңтардағы қы-

зыл гүл», «Қаракөз-бұлақ», «Қаз қанатындағы ғұмыр», «Ай-тамғы», «Қыш тақтадағы сына жазу» атты өлеңдер жинағы арқылы ұлттық поэзияға сапалық тұрғыда өз үлесін қосты.

Сыршылы өлеңдеріне адамның жан-дүниесінің сан қатпарлы күйін, сондай-ақ, өткен мен бүгінді, тарихи сәттердің үзіктерін арқау еткен ақынның шығармашылығы туралы бірсыпыра зерттеулер де жазылды. Біз Жанат Әскербекқызы поэзиясының көркемдік сипатын көңіл күй ауанын бейнелеген алуан тақырыптағы өлеңдері арқылы зерделеуді мақсат еттік.

Зерттеу әдістері. Тақырыпты қарастыруда талдау, жинақтау, салыстыру әдістері ұстанымдары негізге алынды.

Талқылау. Жанат Әскербекқызының өлеңдерінде көрнекті қаламгер Оралхан Бөкейдің романтикалық сарындағы прозалық туындыларымен үндестік кездесетінін сөз басында

айтып өткенбіз. О. Бөкейдің «Қар қызы» атты повесіне кейіпкер болған тылсым бейне бар. Ол – «қар шағылдарының арасынан сыңсыта ән салатын Қар қызы». Жанат Әскербекқызы өлеңінде осы мотив былай жаңғырады:

Сол күндер қайта оралса,
Қоңыр мұң бұлтын жан дауылымен қуар ем,

Көңіліңнің мөлдір көгіне
Жарқырап күндей шығар ем.
Арман-шыңына бет алсаң, сенің алдыңнан
Қар қызы болып шақырар едім мына мен [1, 3 б.].

Ақын тіршіліктің ақ пен қарасын, тағдырдың мың алуан бейнесін айналадан іздеп табады. «Қара гүл» атты тосын бейнелі өлеңі – соның айғағы.

Ақ гүл де көрдім,
Қызыл гүл тердім. Ал, мұны.
Көргенім осы...қозғалып кетті-ау
жан мұңы,
Қара гүл тұрды, қауызы тұнып тамшыға,
Гүлдің де, сірә, болады екен ғой тағдыры...
Нәп-нәзік болмыс неліктен ғана қаралы,
Жалғыз бұл емес, гүл біткен ертең солады.
Жаудырап тұрып қараған сәтте, көзіме
Елестеп кетті қаракөз қыздың жанары.

Тұңғыықтанып, түнеріп тұрды қара гүл,
Төбенің төсін қақ жарып шыққан жара бұл!

Бұрылып кеттім... Құйындай ұйытқып көңіліме
Беймазаланып, тап бола кетті нала бір.

Мына гүл менің мұңымды жаяр жаршы ма,

Сығылар мұңың,
қансыра, жүрек, қансыра!
...Көз орнында көз емес... кейде қарасаң
Қара гүл тұрар, қауызы толып тамшыға... [1, 8 б.].

Ақын метафораны поэтикалық тұрғыдан өте нәзік қолданған және лирикалық кейіпкердің күллі болмысы гүл қауызына тұнған шық тамшысына ма, әлде жаңбыр суына ма,

ол енді көз жасының аллегориясы; өмірдің құса-қайғысын нышан білдірген белгіге байланып қалған ілкі бір мезеттің биік трагедиялық табиғатын көркем аша білген. Ақынның өзі айтқандай,

Таңырқама, бауырым, мына өмірге
Меңде де бар наза, өкпе-нала.

Жанат Әскербекқызының өлеңдерінде қыздың жанын гүлге жиі теңеу кездеседі. «Іздеме мені» атты өлеңінде [1, 15 б.]: «Нәп-нәзік жанды бөлісіп кеттім шоқ гүлмен»; «Қызыл қырқадан сен жаққа мен де көз тіктім. Көктем желімен ырғала тұрып гүл-тұлғам» және «Ауылымның сыртында жалғыз бұлақ» деп басталатын өлеңде «Түн құшағын ашқанда жылайтын ол Нәзік жанын ауыртып гүл ғұмыры» делінген [1, 21 б.]. «Бұлдырап көз ұшында жоғалады Қылт еткен қызғалдақтай қыз-ғұмырым»; [1, 45 б.]. «Өртеңге өскен гүл едім»; «Сортаңға біттің сорлы гүл».

Іңкәрім – гүл, көктемім – пәк сұлуым,
Жүрекке махаббаттың тақшы гүлін.
Кеудемнен қоңыр мұңды жұлып алып,
Әлемнің әкеп орнат жақсылығын [1, 27 б.].
Қыз бейне ақын үшін үлбіреген гүлмен тең, сондықтан оның жанын мұң ториды.

Жүруші ең, құрбым, көктемгі гүлдей жайнаңдап,

...Нәзік гүліңнің сары желегі бүрілді-ау.
Гүл өсу үшін тіршілік көзі – су керек.
Гүлмен қоса ақын бұлақты да жиі суреттеуге құштар.

Шөлдесе жаның – бұлақпың,
Шөліңді қандыр.
Сенделе іздеген сен бе едің, сенімді жан бір,

гүл болып жұпар себейін нұр жүрегіңе
қауызымды иіске, өзіме сәлімді қалдыр!

Бұл ұғымға параллель, күн мен түндей егіз айналатын ұғым – көз жасы. «Жапырақ қайың-қыздың көз жасы боп, Үзілген тірлік мұңын ұқтырады...» немесе «Бұлт басқанда көңіліңнің мөлдір көгін, Тамшы болып жаныңа тамдым ба мен?»; «Аспанның жаңбыр – жасымен Қара тасқа да гүл ектір»; «Бұлақ та көзін бұлады, Кім айтар оны мұңсыз деп».

Лирикалық иірімдерден бөлек, Жанат Әскербекқызының жырларында отансүйгіштік сарын мол.

Табынам қара өлеңнің тегіне мен,
Қазаққа өлең – өмір, өмір – өлең.
Ақтабан шұбырынды жылдарында
Қара өлең елім-айлап еңіреген.

Ұлттың өткені мен бүгінін бір көруді ақын көкірегі ұмытпаса керек. «Білге қағанның Күлтегінді жоқтауы» атты өлең қазақтың ежелгі поэзия дәстүрінде жазылған.

Еркіндігін еліңнің сақтаған ең,
Дұшпаныңнан жеңіліс таппаған ең.
Сен кеткелі сенімім тас-талқан боп,
Сүйретіліп шығамын таққа да әрең.
Сұрасаңдар бүгінде осы халім,
Ертеңді ойлап, егілем, шошынамын.
Күлтегінің мезгілсіз ажал тапты,
Келеріңнен, елім-ай, шошынамын [1, 52 б.].

Жанат Әскербекқызы өлеңдерінде мифологиялық, фольклорлық мотивтер тұспалды, ишаралық, бейнелілік қызметімен ерекшеленеді.

Пеңдеге ғашық пешенем,
Перінің қызы екенмін.
Көгеріп мұңмен көсегем,
Көңлімді жүдеу етермін.

Тұрағым – аспан секілді,
Адасып жүрмін жер басып.
Болғанда шама екінді
Кетемін қоңыр белді асып.

Жанат ақын қазақтың «Ер Төстік» ертегісіндегі образдарды өз өлеңдерінде жиі пайдаланды. Ол ертегінің жағымсыз кейіпкері Бекторыны кінәламайды, керісінше, жанына жақын тартады, тіпті, өзін кейде сол перінің қызы Бекторыға балайды. Кенжекейге бұйырған асыл махаббатқа Бекторы қызықса несі бар деп терең ойлайды.

Пеңдеге айтпа өкпені
Перінің қызы Бекторы,
қайтесің мыстан-пиғылды,
Тәңірге сыйын көктегі.

Сынықси күлмей сыр бүгіп,
Көрсеттің несін сұм қылық.

Шаңына көміп кетті ме,
Шалқұйрық мінген бір жігіт.

...Толықсып шықшы алдынан,
Төгіліп тұрып сал бір ән.
Тағдырын шеш деп өзіңнің
Төрелігіңе қалдырам [2, 49 б.].

Негізінде Жанаттың ұлттың өзегінде балталасаң өшпестей болып тұнған ертегілік танымды айрықша қызықтау, құнарын сезіну және бауырына басып, иемдену бар. Және мұнысы ауық-ауық ән қайырмасы сияқты төгіліп кететін сияқты. Мысалы, «Ертістің бойы» атты өлеңінде:

Ертістің бойы ертегі ме еді,
Жезтырнағы бар, жез жүрек.
Үрейлі күйді шертеді желі,
Сұмдық бар жалғыз көзді деп.

Толықсып тоғай тербелер баяу,
Шайылып тәні жаңбырмен.
Пиғылында жоқ пенделерді аяу,
Мыстанға кез боп қалдым мен [2, 15 б.].

Немесе, «Алты қазбен қоштасқан Төлегендей Алты күнмен қоштасам зарымды айтып»; «Бір кебісімді түн алып қалды // Шолпанға ұқсап кеттім мен»; «Ақжүніс ару жылап ояңды // Арыма жоқшы болмаққа»; «Қараман итті қан қылар // Қарлыға қыздың кегін бер!»; «Өте шықты бір күндер // Қыз Жібектің көшіндей».

Әдебиеттанушы ғалым Серік Негимов: «Фольклорлық шығармалардың көркемдік әлемі – поэзия тілінің дәстүрлі қайнар көзі... Ауыз әдебиеті әлемі қазіргі таңда тіл ұстарту үшін, көркемдік ойлау дүниесінің ассоциациялық шеберліктерін арттыру үшін де айрықша қажет», - дейді [3, 335 б.]. Ғалымның бұл тұжырымы ақындықтың табиғатын, поэзияның өзіндік ерекшелігін тереңдей тани түсуге мегзейді.

Орыс ғалымы Ю.Борев: «Көркем шығармашылық әлем өміріне ерекше назар аударудан басталады және «ерекше (сирек) әсерлерді, оларды жадта сақтап, зерделей білу шеберлігін талап етеді» дей келе, жад – шығармашылықтың психологиялық факторы» екенін айтады [4, 95 б.]. Ғалым айтып оты-

рған жад шығармашылық сипатқа ие. Сана түбіндегі ойдың өлеңге айналуы барысында жадтың орны маңызды. Ақынның тарихи жады өте мықты: «Жошыны жұтқан Шыңғыстай Өлтіріп алдым өлеңді...», «Қаңқасы ғана қалды оның» деген жолдардан бағзы бір тарихи оқиғаны психологиялық халмен сабақтастыруды көреміз.

Өзегімді өлең өртеп жатады,
Көз алдымда ойнақтайды қос құлын.
...Қарапайым тірлік үшін – тірімін,
Өлең үшін құрдым жұтып, құрыдым.

...Не біледі, еркелейді құлындар,
Құлындарым, сарқып ішкен мұңым бар.

Естияр шақ туған кезде үңіліп,
Өлеңімнен өмірімді ұғындар.

Бұл шумақтан қолына қалам ұстап туған қазақ ақын-жазушы қыздарының бағы мен соры қос қанат болып көрінеді. Қазіргі заманғы қазақ қоғамының күйіп тұрған мәселелерінің бірі оң жақта отырған бойжеткен қыздың некесіз туған сәбиін шырылдатып, перзентханаға тастап кетуі екені шындық. Жанат Әскербекқызы осынау тірі жетім бөбектер мен көкек аналар тақырыбына жүрек шымырлатар жыр арнады. ««Сәби, сәби, сәби, – дейді сор жүрек» деп басталады.

Тас жүрегін жібітпеді бір ана.
Жан-тәнімен егілді кеп бар ана.

...Бірте-бірте жадырады мұң көгі,
Сәби өсті, өзі жайлы білмеді.
Бір ананың жарып шығып құрсағын
Бір ананың құшағында гүлдеді.

Нәтижелер. Жанат Әскербекқызының лирикалық жырларында нәзік әйел жанының жұмбағы мен сұлулығы қоса өріледі. Жыраулар поэзиясынан да нәр алатын, оның қазақ халқының тұңғық дүниетанымында бар рух пен ділді көрсететін таңбаларды есінен шығармайтын төл баласы екенін танытатын өлең жолдары сан алуан иірімдермен өріліп, ойлы оқырманын жетелеп отырады.

Ақынның айналып келетін алтын қазығы – ел мен жерді қастерлеу, отансүйгіштік сезім.

Ол оның фольклор, мифология мотивтерімен үндес өлеңдерінен бастау алып, патриоттық жырларына, өткен мен бүгінгі қауышуына ұласады. «Тастағы таңба» атты өлеңнің мазмұны сонау есте жоқ ескі замандардағы түркі бабалардың рухын өлтірмей, жаңа ғасырға көшіру болып табылады.

Көк тастың тәніне қашалған,
Көне сыр жұмбағын аша алман.
Құлпытас, тіліңді тістейсің,
Күрсінер шежіре тасаңнан,
Уақыт өзіңе сүйеніп,
Кеңістік көзіне жас алған.

Орасан биік рухты өлең табиғаты биік патриотизмнің әнұраны сияқты естіледі. Уақыт пен кеңістік, яғни космостық ұғымдарды тұлғаландыруы ғажап шыққан.

Көктүрк күйғытып күлікпен,
Көрінсе, күллі жау үріккен,
Көк сүңгі жолашар қару боп,
Күдікті түйреген үмітпен,
Осынау даңқыңнан бабалар,
Тек таңба қаларын біліп пе ең?! [2, 48 б.]

Өлеңде сүйініш пен күйік қабат өріліп тұр. Өйткені ақын жаны қазіргі заманғы ұлылықты аңсайды. Ұрпақтың мықтылығын қалайды. Сондықтан да ақын бұл сарынды келесі бір өлеңінде жалғайды:

Көк бөріге сыйынып, көкке қарап қол жайдым,
Көкірегімде күй ұлып, заман зарын толғаймын...

Көктүркінің ұланы неге болмадым,
Бөрілі туды көтеріп,
Бөрідей жауға тиетін
шығыршығы торғай көз сауыт киетін.

Ақын жыраулар поэзиясынан нәр алғанын, ұрпақ сабақтастығын танытып отыр. Бұл баяғы Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтанбердіден жалғасып, Махамбет кейінгі ұрпаққа табыстаған өрлік рух. Сөнген оттай болмауы үшін де қазіргі заманғы ақындар ғаламданудың төбеден төніп қалған елесіне қарамастан, көне жырдың күмбірін толғай беруге ниетті. Өйтпесе, рухы жасып кетеді.

Жанат Әскербекқызы поэзиясының лейтмотивінде қарға өскен гүл символы бар. Ол

осынау заман өзгерген сайын қазақ баласы алыстап бара жатқан ұлттық рухты аңсаумен де екшеледі, ұлтсыздану ұранына қарсылық болып та естіледі. Нәзік лирика мен биік патриоттық сезімді қатар өруге ақын шебер.

Жанат өлеңдерінің тілдік қоры мол. Қиынсыз, олақ, артық тұрған сөйлем немесе сөз, әсіресе, поэзия жанрында болмауы тиіс.

Өйткені ол биік жанрдың табиғатын бұзды. Бұл тұрғыдан ақынның өзіне тән қолтаңбасы әр жыр кітабында сайрап жатыр. Мұның сыры Жанат Әскербекқызының ұлттың тілдік қазынасын терең меңгеруінде. Сондықтан оның шығармашылық жады мен түпсанасында ұлттық образдардың тұнып тұруы заңды құбылыс.

Жошыны жұтқан Шыңғыстай
Өлтіріп алдым өлеңді.
Ақыретке дейін мұң құспай,
Жүре алмаспын-ау мен енді.

Көз жасымменен тізген ем,
Мөлтілдетіп-ақ әр жолын.
Сәтімде бүгін іздеген,
Қаңқасы ғана қалды оның.

Өлтіріп алдым өзімді
Естіртер жанға жазам бар.
Бейшара сезім көз ілді,
Шабытым қайда азандар?!

Өкініш өртеп өзекті,
Шыңғыстай аласұрдым мен.
Дүние – шіркін кезек-ті,
Түбі қайтеді...кім білген.

Алғашқы ойы елең еткізер өлеңнің сарыны ескі ғасыр тарих жылнамасына кетіп, жаңа ғасыр басталар тұста жан аңсары шығармашылықпен басыбүтін айналысуға өлара қоғамдағы көнкөріс тіршілігі мүмкіншілік бермеген ақын жанының аласұруы, өлеңіне мұңын шағуы. Былайша, уақыттың бейнесіне дәл бейнелеуімен ерекшеленеді. «Ақсақ құлан» аңызы қазақтың санасынан кетпейтұғын тарих болса, әйел ақынның өлеңге деген шынайы құштарлығын Жошының қапыда өлтірілуіне теңеуі нағыз ұлттық дүние-

танымның айғағы болады. Жанаттың бір-біріне қабыса қоймайтын қос ұғымды доғаша иіп әкеп, бір өлеңнің астарына салу шеберлігін атап өтпеске болмайды.

Қорытынды. Жанат Әскербекқызының жырларынан сыршыл, аңғарымпаз жанның табиғаты анық көрініп тұрады. Көңілін тоқытқан, ерекше әсер сыйлаған сәттер мен құбылыстардың нәзік тұсын санасында ұстап қалып, оны көркем де бейнелі қалыппен туындатуда ақынның өзіндік мәнері айрықша көрініп, үні ерекше танылды.

Қазақ поэзиясында Фариза ақыннан басталған сыршылдық, сезімталдық кейінгі толқын сінділерінде өрби түскені шындық. Фариза ақын не деуші еді:

Жұртқа жұмбақ болды да мендегі елес,
біреулерге бұл күнде мазақ та өзім...
Махаббаттың күйігі – ерлер емес,
әйел ғана шыдайтын азап-төзім [5, 42 б.].

Гүлнәр Салықбаева қазақ әйелінің жан сырын бүгіп қалатын сәтін ол да именбей, көркем ойдан толықси туған өлеңнің қанжығасына байлап жібереді:

Сен – мендесің!
Өтсе де неше керуен,
Бал айының әніне балқы, көкпек!
Қап-қараңғы. Қазылған көшелермен
Тәтті ойымнан келемін тәлтіректеп [6, 16 б.].

Жанат Әскербекқызы бұл тақырыпты көп қаузаған. Абайша айтса, «Өлең, шіркін – өсекші...» екенін біле тұра жан сырын өлеңге өріп, бейнелі ойға бөлеп айтудан тартынбаған ақын.

Сіз – ғұмырлық шер болдыңыз,
Күлкі, мұңға тел болдыңыз.
Көз жасымнан көл жасағам –
Қайық болып тербелдіңіз, –
деген жолдардағы сезім шындығы осы сөзімізге дәлел бола алады.

Қорыта айтқанда, Жанат Әскербекқызы қазақ поэзиясына өзіндік қолтаңбамен келіп, өзінің дара стилін танытқан ақын ой мен сезім ұштасып, терең сыршылдықпен, шұрайлы тілмен өрнектелген өлеңдері арқылы әдебиетімізді сапалық тұрғыда байытуға өз үлесін қосуда.

Әдебиеттер

1. Әскербекқызы Ж. Қаракөз – бұлақ, – Астана: Елорда, 2001. – 184 б.
2. Әскербекқызы Ж. Қаңтардағы қызыл гүл. – Астана: Елорда, 2001. – 76 б.
3. Негимов С. Шығармалары. I том. – Астана: Фолиант, 2015. – 424 б.
4. Боров Ю. Эстетика. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.
5. Оңғарсынова Ф. Ғашық сезім. – Астана: Фолиант, 2013. – 224 б.
6. Салықбаева Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2001. – 144 б.

K. Kurmambayeva

Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan

Artistic features of Zhanat Askerbekkyzy's poetry

Abstract. The article provides a comprehensive scientific analysis of the poems of Zhanat Askerbekkyzy. The romantic harmony of Zhanat Askerbekkyzy's poems is compared with the poetry of Oralkhan Bokey. Among the talented youth who entered Kazakh poetry in the 1990s, Zhanat stands out as a poet with a distinctive, unique style.

The author of the article reveals symbolic and lyrical images in the poems of Zhanat Askerbekkyzy. In addition to lyrical stanzas, the author of the article analyzes and systematizes on specific examples of the use of patriotic motives in the poems of Zhanat Askerbekkyzy. The author also scientifically expounds the fact that the poet often added elements of mythology and folklore to his poems.

The author purposefully has studied the novelty of Zhanat Askerbekkyzy's poetry. Where appropriate, the author used research by scholars published in the field of literary criticism in writing the article. The poet's poems have explored his national style, artistry and aesthetic taste, and have revealed the poet's own handwriting. The poet's ability to defend ethno-cultural values, to reveal national traditions and thereby contribute to Kazakh poetry is analyzed and explained. In her article, the author of the article was able to show that the language and style of the poems are clear.

Keywords: poetry, romance, lyrics, metaphor, folklore, image, artistic tradition, mythology.

К.С. Курмамбаева

Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

Художественные особенности поэзии Жанат Аскербекқызы

Аннотация. В статье дается всесторонний научный анализ стихов Жанат Аскербекқызы. Романтическая гармония стихов Жанат Аскербекқызы сравнивается с поэзией Оралхана Бокея. Среди талантливой молодежи, пришедшей в казахскую поэзию в 90-х годах, Жанат выделяется тем, что она поэт с ярко выраженным уникальным, своеобразным почерком. Автор статьи раскрывает символические и лирические образы в стихотворениях поэтессы. Помимо лирических строф, анализируются и раскрываются на конкретных примерах патриотические мотивы. Также приводятся доказательства, что в стихотворениях часто встречаются элементы мифологии и фольклора.

Автор целенаправленно изучил новизну поэзии Жанат Аскербекқызы и при необходимости использовал при написании статьи исследования ученых в области литературной критики. Изучены национальный стиль, художественное мастерство, эстетический вкус поэта, выявлен его почерк. Анализируется и объясняется умение поэта отстаивать этнокультурные ценности, раскрывать национальные традиции и тем самым вносить свой вклад в казахскую поэзию.

Ключевые слова: поэзия, романс, лирика, метафора, фольклор, образ, художественная традиция, мифология.

References

1. Askerbekkyzy Zh. Karakoz – bulak [Karakoz – stream] (Elorda, Astana, 2001, 184 p.). [in Kazakh]
2. Askerbekkyzy Zh. Kantardagy kyzyl gul [Red flower in January] (Elorda, Astana, 2001, 76 p.). [in Kazakh]
3. Negimov S. Shygarmalary. I tom [Works of art. Vol. I] (Foliant, Astana, 2015. 424 p.). [in Kazakh]
4. Borev Yu. Estetika [Aesthetics] («Ulttyk audarma biurosy» kogamdyk kory, Almaty, 2020, 408 p.). [in Kazakh]
5. Ongarsynova F. Gashyk sezim. [Feeling in love] (Foliant, Astana, 2013, 224 p.). [in Kazakh]
6. Salykbaeva G. Aspandagy ansarym [My wishes are in the sky] (Zhazushy, Almaty, 2001, 16 p.). [in Kazakh]

Автор жайлы мәлімет:

Қурмамбаева Карлығаш – филология ғылымдарының доценті, қазақ тілі мен әдебиетінің оқу кафедрасының доцент м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Kurmbayeva Karlygash – Associate Professor of Philological Sciences, Acting associate professor of the Department of Kazakh language and literature, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.

Б.Т. Нұриманов

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
(E-mail: bekarysnuriman@gmail.com)

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасын құрылымдық талдау

Аңдатпа. Мақалада Қарахандар дәуірі әдеби жәдігерлерінің бірі, 1069 жылы жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі талданады. Аталған туындыны тануда орын алып жатқан кейбір қателіктер көрсетіліп, оны қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы саласында жаңаша зерделеу қажет екенін мәселе етіп көтереді. Зерттеуде Р.Р. Арат жасаған «Құтадғу біліктің» толық нұсқасы негізге алынады. Толық мәтін беске бөліп қарастырылып, әр бөлімі жеке-жеке талданады. Нәтижесінде, қай мәтіннің Жүсіп Баласағұнға тиесілі немесе тиесілі емес екені анықталады және әр бөлім жалпы кітаптың қанша пайызын құрайтыны нақты сандармен беріледі. Талдау нәтижелері Р.Р. Арат, Р. Данкоф, А. Ділашар, Ә. Құрышжанов, Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, А. Егеубаев сынды әлемдік және отандық ғалымдардың тұжырымдарымен дәйектеледі. Көркем шығармаға жасалған құрылымдық талдау ондағы басты идеяны, Жүсіптің айтып ойын көрсетуге негіз болады. Зерттеуде алынған нәтижелер «Құтадғу білікті» тануда маңызды.

Түйін сөздер: Құтадғу білік, Ж. Баласағұн, құрылымдық талдау, алғы сөз, көркем шығарма.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-44-51>

Түсті: 27.11.20 / Қайта түзетілді: 26.12.20 / Жарияланымға рұқсат етілді: 18.03.21

Кіріспе. Қарахандар дәуірінде 1069 жылы жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі бүгінге дейін әр қырынан зерттеліп келе жатыр. Ғалымдар оны тілдік, мәтіндік тұрғыда және тарих, әдебиеттану, мәдениеттану, саясаттану салаларында жан-жақты қарастыруда. Бүгінде қазақ әдебиеттану ғылымы саласында «Құтадғу білікті» тану мәселесі тереңірек зерттеуді қажет етеді. Себебі «Құтадғу білік» атты кітапта Жүсіптің шығармасынан бөлек, оны оқыған кісілер тарапынан жазылған пікірлер бар. Кей зерттеушілер оны да Жүсіптің сөзі ретінде көрсетеді. Алайда, бұл жаңсақ пікір өз кезегінде Баласағұн еңбегін тануда кедергілер тудыруда. Сондықтан бұл мақалада кітапта жазылған мәтіндер са-

раланып, ондағы көркем шығарма құрылымдық әдіспен талданады. Қазақ ғалымдарынан бұған дейін Ә. Құрышжанов, Қ. Өмірәлиев, Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, А. Егеубаев сынды бірқатар зерттеушілер шығарманы құрылымдық тұрғыда саралап, оқиға желісін сипаттап өтті.

Баласағұн еңбегін құрылымдық және мәтіндік тұрғыда зерттеуге елеулі үлес қосқан әлемдік ғалымдардың бірі – Р.Р. Арат. Ол «Құтадғу біліктің» Герат, Мысыр және Ферғана деп аталатын үш қолжазбасын түпнұсқадан оқып, мәтіндерін салыстырады. Едишн критик (Edition Critic) әдісі бойынша яғни, бір нұсқасындағы жоғалған мәтіндердің орнын келесі нұсқадағы мәтіндермен толықтырып,

шығарманың толық мәтінін түзіп шығады. Онда 38 қатардан тұратын қара сөз, 77 бәйіт, кітаптың мазмұны және 6645 бәйіттік шығарма бар.

Зерттеу әдістері. Бұл зерттеуде «Құтадғу біліктегі» қара сөз және өлең түріндегі мәтіндер бес бөлімге бөлініп талданып, әр бөлім кітаптағы мәтіннің қанша пайызын құрайтыны көрсетіледі. Ол шетелдік және отандық ғалымдардың пікірімен дәйектеледі. Сонымен қатар, көркем шығармадағы автордың айтпақ ойы, негізгі идеясы зерделенеді.

Ғалым Р.Р. Арат түзіп шыққан толық мәтін бүгінде әлемдік ғылымда кеңінен қолданылады. Соны негізге алып қарағанда, кітаптың өзін бес бөлімге бөліп қарастыруға болады.

«Құтағу білікті» жоғарыда 1-кестеде көрсетілгендей бөліп қарау Ж. Баласағұн еңбегін тануда маңызды болып отыр. Себебі кітапта Ж. Баласағұнға тиесілі емес мәтін бар. Сонымен қатар, Жүсіпке тиесілі болса да, көркем шығарма мазмұнына кірмейтін мәтін кездеседі. Сондықтан оларды жеке-жеке қарастыру қажет.

Талқылау. Кітаптың алғашқы беттерінде қара сөз және өлең түрінде жазылған мәтіндер кездеседі. Оны алғы сөзге жатқызуға болады. Мұндағы назар аударатын мәселе, ол – Жүсіптің сөзі емес, басқа кісілердің Жүсіп туралы пікірі мен оның шығармасына берген сипаттамасы екені. Себебі онда кітаптың Шын, Машын, Иран және Шығыс елдеріне

Кесте 1

	Атауы	Көлемі	Мазмұны
1	Алғы сөз	Қара сөз 38 қатар Өлең 77 бәйіт	Ж. Баласағұн туралы пікір мен «Құтадғу білікке» сипаттама
2	Мазмұны	85 бап	Баптардың (бөлімдердің) тізімі
3	Кіріспе	1-397 бәйіттер	Әртүрлі тақырыпты қамтиды
4	Көркем шығарма	398-6520 бәйіттер	Көркем шығарма
5	Қорытынды	6521-6645 бәйіттер	Жүсіптің ішкі толғанысы

таралғаны және оған әр елдің әртүрлі атау бергені жазылады [1, 54 б.]. Шығарма дүниеге келген бойда айшылық алыс жердегі өзге елдердің дереу оған ат қоюы мүмкін емес. Ол атаулар кітап әлемге таралған соң оны оқыған кісілер тарапынан берілді. Демек, қолда бар үш қолжазба да – «Құтадғу біліктің» кейін жасалған көшірмелері.

Қара сөз түріндегі мәтін 38 қатар болса, одан кейінгі өлең 77 бәйіт. Қара сөзден тұратын алғы сөз «Құтадғу біліктің» үш нұсқасында да кездеседі. Үшеуінде аздаған мәтіндік айырмашылық болғанымен, жалпы мазмұны ұқсас.

77 бәйіттік алғы сөз «Құтадғу біліктің» Каир [2, 2-4 б.] мен Вена [3, 2-4 б.] нұсқаларында ғана бар. Аталған жәдігерді ағылшын тіліне аударған Америка ғалымы Р. Данкофф (Robert Dankoff): «Ферғана нұсқасында 77 бәйіт жоқ» [4, 270 б.] екенін жазады. Түркия ғалымы Р.Р. Арат болса: «пікірді жазған шайыр Қашқар-

лық емес және кейінгі дәуірдің адамы екені аңғарылады» [5, 29 б.] деп, өлең түріндегі алғы сөзге қатысты пікір білдіреді. Келтірілген пікірлерге сүйене отырып, кітаптың алғы сөзі Жүсіп Баласағұнның сөзі емес деп нақты тұжырымдауға болады. Сол себепті, «Құтадғу білікті» толық тану үшін алғы сөзден гөрі шығарманың негізгі композициясын негізге алған дұрыс.

Қара сөз және өлең түрінде жазылған алғы сөздің авторы бір адам ба, әлде екі түрлі кісі ме, ол жағы белгісіз. Қалай болғанда да, алғы сөзде оны жазған адам «Құтадғу білік» атты көркем шығарманы қаншалықты дәрежеде таныта алды деген мәселе туындайды.

Алғы сөздің екеуі де ислам діні қағидасы бойынша әуелі Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтыла келе, дұға-тілекпен жалғасадy. Одан кейін кітаптың құндылығы, оның өзге елдерге таралуы мен әртүрлі ат берілуі жазылады. Билік ұғымы, оның құлау неме-

се ұзақ сақталу себептері де қамтылады. Бұл философиялық пайымдар болса, әрі қарай кітаптың жазылған жері, авторы, сый ретінде қабылдаған билеуші және оның сыйға жасаған қайтарымы туралы деректер береді. Ол сол дәуірден жеткен тарихи мәлімет ретінде құнды. Осы мәтіннен соң 28-35 қатарында көркем шығармаға қысқаша сипаттама жазылады. Мәселе де осы жерден туындап отыр. А. Егеубаевтың аудармасында ол төмендегідей беріледі:

«Бұл әзіз кітап төрт ұлы ұғым, төрт қымбат қасиеттердің сұхбатынан құрылған: бірі – Әділ (Әділет), екіншісі – Дәулет (Бақыт, құт), үшіншісі – Ақыл, төртіншісі – Қанағат. Олардың әрқайсысына жеке-жеке түрліше ат берген. Әділетке «Күнтуды Елік» атын беріп, хан орнына қойған; Дәулетке «Айтолды» деген ат беріп, уәзір орнына қойған; Ақылға «Өгдүлміш» атын беріп, уәзірдің ұлына балаған; Қанағатқа «Одғұрмыш» атын беріп, уәзірдің туыс, ағасы деп санаған. Ғұлама өз пікірлерін ой толғаныстарын солардың арасындағы пікірлесу, сауал-жауап сөздер арқылы әңгімелеп, желілеп жеткізген» [1, 54-55 б.].

Өлең түрінде жазылған алғы сөздің 64-72 аралығындағы бәйітте де осы мазмұндағы пікір айтылады.

«Баяндар һәм кітап мәнін тізімдеп,
Төрт керемет қасиеттен түзілген:
Бірі оның шындық жолы – ӘДІЛЕТ,
Екіншісі – құт пен ырыс, ДӘУЛЕТ.
Үшіншісі – АҚЫЛ менен парасат,
Төртіншісі – ұстамдылық, ҚАНАҒАТ.
Әрбіріне басқа-басқа ат тағып,
Баяндайды қалатындай жатталып.
Әділдікті КҮНТУДЫ ЕЛІК атапты,
Өздеріне соны әмірші жасапты.
Ал дәулетті АЙТОЛДЫ деп санаған,
Уәзірлік орынды оған балаған.
ӨГДҮЛМІШ деп ат қойыпты ақылға,
Жалғыз ұлы ол уәзірдің қасында...
ОДҒҰРМЫШ деп аталыпты қанағат,
Уәзірге дейді жақын, жұрағат.
Бұл төрт нәрсе хиқыматын, сырларын,
Хатқа тізген, көрсең кітап жырларын»
[1, 60 б.].

Жоғарыда көрсетілген екі алғы сөз бен көркем туындыны салыстырғанда арасында алшақтық бар екені байқалады. Яғни, шығарма әділет, дәулет, ақыл және қанағат деген төрт қасиет арасында емес, бойында осындай сипаты бар төрт кейіпкердің арасында өрбиді. Мысалы, шығармадағы Күнтуды Еліг – Қарахан мемлекетінің билеушісі Бұғра ханның прототипі. Оның шығарманың бас жағында әділ сипатымен танылатыны, әділдіктің символы ретінде көрінетіні рас. Алайда, тұтас туындыда олай емес, басқа да сипатымен көрінеді. Келесі кейіпкер ханның Бас уәзірі – Айтолды. Ол ханға аз уақыт қызмет етіп, дүниеден өтеді. Сол себепті ол өзін қонып, қайта ұшқан бақ-дәулетке теңейді. Үшінші кейіпкер Өгдүлміш – Айтолдының ұлы. Әкесі қайтқан соң орнына Бас уәзір болған ол – ақылды кейіпкер. Алайда, күрделі де, тартысты шығарма желісінде оның бейнесі басқа да қырымен көрінеді. Төртінші кейіпкер – Өгдүлміштің туысы Одғұрмыш болса, дүниені тәрк етіп, тауда жалғыз өзі құлшылықпен өмір сүруге бекінген кісі. Ол шығармада қанағат сипатымен емес, туыстан, ұрпақтан, қоғамнан, тіпті, өмірден безген кейіпкердің бейнесінде беріледі. Шығармада бұл төртеуінен басқа да бірнеше кейіпкер бар. Барлығының арасында сұхбат қана емес, тартысқа, шиеленіске, психологиялық күйзелістерге толы сюжеттер бар. Демек, айырмашылықтың бары анық байқалады. Сол себептен болар, өлең түрінде жазылған алғы сөз жайында ғалым Р.Р. Арат: «Құтадғу біліктің жанрына ерекше мән берген шайыр шығарманың негізгі мағынасын түсіндіре алмаса да, қабілетті өнерпаз екенін көреміз» [5, 28 б.], - деп қорытынды жасайды.

Алғы сөзде жазылған деректерді саралай келе оны жазған адам «Құтадғу білікті» өз түсінігені бойынша, әрі біржақты танытқаны белгілі болды. Мәселенің туындауы да, кей зерттеушілердің «Құтадғу білікті» және Жүсіптің көзқарасын осы алғы сөзде айтылған пікірге сүйеніп түсіндіруінен. Мысалы, Г. Құрманғали есімді зерттеуші Жүсіптің пікірі ретінде алғы сөздегі «Бісмилләхи-р-рахмани-р-рахим! Әзиз, уә, күллі ұлылықтың иесі, жер мен көкті жаратқан, тірі жанның бәріне

ризык берген құдіреті күшті тәңірге ырзамыз. Әрі ол атақ-даңққа бөлене берсін!» деген мәтінді қолдана отырып, «шығарманың өн бойында Жаратқанға жалбарынып, оған шүкірлігін айтып отырады. Әр сөзін Алланың атымен бастап, құдіретіне бас иеді» [6, 38 б.] - деп түсіндіреді. Мұндай олқылықтар қазақ зерттеушілері арасында көптеп кездеседі. Алайда, ол пайдаланған мәтін – Жүсіптің емес, белгісіз автордың алғы сөзі. Әлем ғалымдары оны Жүсіптің сөзі емес, әрі шығарманы толық түсіндіре алмаған деп бағалайтыны белгілі. Олай болса, кейбір зерттеулерде айтылған пікірлердің жаңсақ екені анық. Сондықтан «Құтадғу білікті» тану үшін көркем шығарманың өзіне сүйену маңызды.

Мазмұны. Кітапта алғы сөзден соң шығарманың мазмұны берілген. Үш нұсқаның мазмұнында мәтіндік тұрғыда айырмашылық жетерлік.

Мазмұн бөлігінен кейінгі мәтіндер яғни, Р.Р. Араттың нөмірлеуі бойынша 1-6645 аралығындағы бәйіттер – Жүсіптің қаламынан туған төл туындысы. Оның өзі жоғарыда кіріспе, көркем шығарма және қорытынды деп алынды. Оның өзіндік себебі бар.

Кіріспе. Мазмұннан соң кітаптың *кіріспесі* басталады. Ол 1-11 бап арасындағы 397 бәйіттен тұрады. Бұл бәйіттер Ж. Баласағұнның өз сөзі екеніне еш талас жоқ. Онда автор діни мәтіндерден бастап әртүрлі тақырыпты қозғайды. 1-33 бәйіттерді қамтитын бірінші бапта Алла-Тағаланы сипаттап, оған мақтау мадақтар айтады және мінәжат үлгісінде жыр арнайды. Әрбір сөзді немесе әрбір істі Аллаға сиынып бастау – ислам дінінің әдеп-қағида-сында қалыптасқан үрдіс.

Сөз басында Тәңірді еске алу көне түрік халықтарында да кездесетін құбылыс. Мысалы, «Күлтегін жазба ескерткіші» де әуелі Тәңіріні еске алып, оны дәріптеу сөздермен басталады. «Үсте көк Тәңірі, аста (төменде) баран жер жаралғанда екеуінің арасында адам баласы жаралған» [7, 173 б.]. Сонда Жүсіп көне түрік дәстүрі мен ислам діні қағидаларын ұштастыра отырып, шығармасын Жаратушының атымен бастады деуге болады.

Автор 34-48 бәйіттер арасындағы екінші бапта Мұхамед пайғамбар туралы жырлай-

ды. Қысқаша өмірбаянын, пайғамбар ретіндегі миссиясын, бойындағы қадір-қасиеті айтады. Соңында, қияметте онымен бірге болуды Алладан тілейді. Үшінші бапта Мұхаммед пайғамардың Әбубәкір, Омар, Осман және Әли атты төрт досын жырлайды. Аталған үш баптан сол кездегі түрік халықтарының діни наным-сенімі мен Алла туралы танымы байқалады. Дін саласындағы қалыптасқан терминдер де осы бапта қолданылған.

Төртінші бапта, яғни 63-123 арасындағы бәйіттерде Қарахан мемлекетінің сол кездегі билеушісі Бұғра хан жайлы баяндайды. Шайыр ханның қадірін, оның елге жасаған жақсылығын, ұстанған саясатын, әлем алдындағы беделін жырлайды. Осы бәйіттерді жазуда Жүсіп өзінің ақындық қуатын ерекше байқатады. Өз заманының келбетін бейнелеудегі суреткерлігі, ханның образын жырмен сомдаудағы шеберлігі айрықша көрінеді. Сөзінің соңында ізгі ниетін білдіріп, ақжарқын тілегімен аяқтайды. Мұны Ж. Баласағұнның ханға қарата айтқан арнауы десе болады. Мұндай арнаулар, Қазақ хандығы дәуірінде Шалкиіз, Бұқар сынды жырауларда да жалғасқаны белгілі.

Бесінші бапта астрономиялық білім, қазіргі тілмен айтқанда, он екі ай мен жеті планета туралы сөз болады. Алтыншы бапта адам баласының қадір-қасиеті біліммен, ақылмен өлшенетіні айтылады. Жетінші бап тілдің пайдасы мен зиянына арналады.

Шайырдың әртүрлі тақырыптан сөз қозғуын көне түрік дәуірінен бері қарай жалғасып келе жатқан жыраулық, жыршылық дәстүрдегі терме айту үрдісі деуге болады. Сегізінші бапта Жүсіп өзінің ой-толғаныстарына кезек береді. Ол жыраулардың толғауымен үндеседі. Тоғызыншы бапта ізгілік қылудың пайдалары айтылса, оныншы бапта білім мен ақылдың пайдасы сөз етіледі. Бұл да ақын-жыраулар поэзиясындағы өсиет, насихат жырларымен мағыналас. Түркиялық зерттеуші А. Ділашар: «VI-X баптарда Жүсіп, жалпылай алғанда өзінің өмір туралы көзқарасын тұжырымдап мына үш мәселеге тоқталады: білім, тіл және ізгілік» [8, 82 б.], - деп түсіндіреді. Он бірінші бапта Жүсіп Баласағұн өз жағдайын,

кітапқа не үшін «Құтадғу білік» деп ат қойғанын және өзінің оны жазудағы мақсатын баяндайды.

Кіріспедегі аталған он бір бапта ежелден келе жатқан жыраулық дәстүр сақталған. «Күлтегін жазба ескерткіштерінде» ең бірінші «Көкте Тәңрі» деп басталса, мұнда сол көне түрік пен ислам діні негізге алынады. Демек, әрбір шығарманы Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтып бастап, адамды ізгілікке тәрбиелеу үшін насихат айту – сол кездегі кең жайылған дәстүр. Мысалы, жыраулар мен жыршылар дастан жырламас бұрын әуелі тыңдаушының назарын өзіне аударып, сосын шабыт шақыру үшін әуелі жыр бастау, терме, өсиет, толғау, арнау үлгісінде бірнеше туындылар орындайды. «Құтадғу білік» жазба әдебиет болса да, Жүсіп шайыр ауыз әдебиеттегі тәсілді ұтымды қолданады. Демек, мұндағы діни мәтіндер мен әртүрлі тақырыпты жырлаған бәйіттер – кітаптың кіріспесі, сондықтан оны шығарманың негізгі композициясына кірмейді деп тұжырымдауға болады. Сондықтан кіріспеді көтерілген тақырыптарды саралағанда «Құтадғу білікті» тану үшін көркем шығарманың өзіне назар аударудың маңызы арта түседі.

Көркем шығарма. Ж. Баласағұнның «Құтадғу білік» атты туындысының композициясы 12-ден басталып, 85-тен аяқталатын 75 бапты қамтиды. Мемлекет, билік тақырыбын көтерген бас-аяғы 6122 бәйітті құрайтын көркем шығарма жалпы кітаптың 91%-ын құрайды. Ол әлемдік ғалымдар тарапынан мойындалған. Мысалы, түрік зерттеушісі А. Ділашар: «XII-баппен (398 бәйітпен) «Құтадғу біліктің» негізгі хикаясы басталады» [8, 91 б.], - деп көрсетеді. Осы тұжырымды негізге алып қарағанда тұтас шығарманың композициясын екі бөлімге бөліп қарауға болады.

1. Күнтуды мен Айтолды кезеңі. Оған «Сөз басы – Күнтуды Еліктің өзі» деген 12-баптан басталып, «Айтолдының Күнтуды Елікке аманат, өсиет жазып қалдырғаны жайлы айтылады» деген 23-бапқа дейінгі аралық кіреді.

2. Күнтуды мен Өгдүлміш кезеңі. Ол «Күнтуды Еліктің Өгдүлмішті шақырғаны туралы айтылады» деген 24-бап пен «Еліктің Өгдүл-

мішке көңіл айтып жұбатуы» деген 85-бапқа дейінгі аралықты қамтиды.

Күнтуды мен Айтолды кезеңі. Көркем шығарма Қарахан мемлекетінің билеушісі «Күнтуды Елік» туралы эпизодпен басталады. Онда ханның елдің басқару жүйесін жетілдіріп, халыққа көп жақсылық жасағаны суреттеледі. Сол сәтте ханның әділдігін естіп, оған қызмет етуге асыққан Айтолды бейнесі қосылады. Оның мемлекет қызметіне келуі сол дәуірдегі ахуалды толық ашатын бір сюжет. Әуелі өз ауылынан шығып, арып-ашып жол жүріп, елдің астанасына келеді. Онда бір кеуен сарайға тоқтап, оның иесі Көсемішпен танысады. Айтолдының сөзін тыңдаған Көсеміш, оны ханның Бас уәзірімен кездестіреді. Нәтижесінде Күнтуды Айтолдыны қабылдайды, кейін өзінің Бас уәзірі етіп тағайындайды. Алғашқы шиеленіс те осы жерде басталады. Қызметке жаңа келген Айтолды Күнтудыға «мен сенен артықпын» деп, өзін мемлекеттің «бақ-дәулетіне» балайды. Оған ашуланған хан тез арада Айтолдыны сабасына түсіреді және өзінің әділетті екенін көрсетеді. Одан әрі екеуі мемлекетке әділ заң орнату, әділдікпен басқару мәселесін талқылап, басқару жүйесін жетілдіреді. Кенет күтпеген жерден екінші шиеленіс орын алады, яғни Айтолды өмірден өтеді. Кетерінде ұлы Өгдүлмішке өсиет айтады және Күнтудыға хат жазып қалдырады. Осы оқиға арқылы шиеленіс шарықтау шегіне жетеді.

Күнтуды мен Өгдүлміш кезеңі. Екінші бөлім мемлекет басшысы Күнтудының Өгдүлмішті сарайға шақыртуы және оны Бас уәзір етіп тағайындау оқиғасымен басталады. Одан кейін екеуі мәңгілік ел болудың мәселесін ақылдасып, мемлекеттің идеологиясын, басқару жүйесін және кадр дайындау саясатын талқылайды. Осы жерде 28-ден 38-ге дейінгі баптарда бектер, уәзірлер, бас уәзір, сарай әміршісі, елші, әскербасы, жылнамашы, қазынашы секілді көптеген лауазым иелері қандай болу керектігіне тоқталады. Оларға қойылатын талаптар мен жүктелетін міндеттер толық баяндайды. Ұзаққа созылған осы сұхбатты зерделей келе, ғалым А. Қыраубаева: «Ақын, әрі ойшылдың «Құтты білігі» – тұтастай кемел

мемлекеттің құрылымы» - деп бағалайды [9, 96 б.].

Көркем шығармада ханның мемлекет ісін атқаратын қызметкер іздеп, ел ішіне сұрау салғаны айтылады. Әрі қарай туындыға Одғұрмыш бейнесінің қосылуы екінші бөлім сюжетінің алғашқы шиеленісін тудырады. Зерттеуші Н. Келімбетов: «Одғұрмыш – бұл өмірдің бар қызығынан безіп, тәркі дүние жолына түскен дәруіш болып, тау кезіп кеткен адам» [10, 245 б.] - деп түсіндіреді. Одғұрмыш – мемлекетке қызмет етуге ақыл-парасаты, білім-қабілеті жете тұрса да, мемлекет, отан, ұрпақтың болашағы деген мәселеден бас тартқан, өмір сүруден баз кешкен кейіпкер, яғни анти-қаһарман. Оны осы жолдан қайтару үшін Күнтуды мен Өгдүлміш үш мәрте шақырады. Алғашқы шақыруында Өгдүлміш Одғұрмышқа елден безудің ислам дініне қайшы екенін түсіндіреді. Мақсатын құлшылық қылып, сауап жинау болса, елмен бірге намаз оқып, ораза ұстауға үндейді. Сондай-ақ, үйленіп бала-шағалы болуға және қолына қару алып отанын қорғауға шақырады. Алайда, оған Одғұрмыш көнбейді. Екінші мәрте шақыруында Өгдүлміш Одғұрмышқа мемлекетке және билік өкілі ретінде халыққа қызмет етудің заңдылығын және мемлекет қызмекерінің этикасын баяндайды. Сонымен қатар, қоғаммен байланыстың қыр-сырын, ұрпақ тәрбиелеп, елге жақсылық жасаудың тәркі дүниеліктен артық екенін түсіндіреді. Алайда, Өгдүлміш пікірінен қайтпай, тартыс одан әрі күшейе түседі. Үшінші шақыртудан соң Одғұрмыш елге түнделетіп келіп, Күнтуды Елігпен кездеседі. Түнделетіп келуінің себебі – басқа адаммен кездесіп қалмау. Осы жерде шиеленіс күрделене түседі. Өйткені сұхбаттан соң Күнтуды мемлекет билігін тастап, Одғұрмыш секілді тәркі дүние болуға шешім қабылдайды. Оны Бас уәзір райынан қайтарады. Көркем шығармада бірінен кейін бірі туып отыратын күрделі сюжеттер туралы ғалым А. Егеубаев былай дейді: «Бірқатар бәйіттерде, кітап ішіндегі тарауларда, кітаптың тұтас бітімінде осы өз ішінен тұйықталып отыратын сюжеттік заңдылық (оқиғаның, ой-

дың басталуы // дамып, өрбуі // айтпақ түйін, тиянағы...) басым» [11, 18 б.].

Шығарманың жалғасында Күнтуды мен Өгдүлміш ел барқарудың заңдылығы, мемлекет басшысы мен халық арасындағы қарым-қатынас, саяси ұстанымдар туралы талқылайды. Көп ұзамай Өгдүлміш те Одғұрмыш секілді дүниені тәрк етуді таңдайды. Ол кезде оны алған бетінен Күнтуды қайтарады. Осы кезде шиеленіс шарықтау шегіне жетіп, тағы да күтпеген оқиға болады. Хан мен Бас уәзірдің үгіттеуіне, шақыртуына мойын бұрмаған Одғұрмыш соңында діни ұстанымының кесірінен дүниемен қош айтысады. Ал, мемлекет пен оның халқы әрі қарай бақытты, баянды өмір сүре береді. Көркем шығарма осылай аяқталады.

Қорытынды. Кітапта көркем шығарма аяқталған соң үш тақырыпшадан тұратын, шұбыртпалы ұйқаспен өрілген толғау жазылған. Көркем шығарманың негізгі композициясына кірмейтін ол мәтін 6521-6645 аралығындағы бәйіттерді қамтиды. Ол кітаптағы жалпы мәтіннің 2%-ы. Онда босқа өткен жігіттік шағына ашынғаны, қариялық жайындағы толғамы және заманның бұзылғаны туралы алаңдаушылығы сөз болады. Соңында өзі туралы да жырға қосады. Басқаша айтқанда, ол үлкен еңбектен кейінгі Жүсіптің ішкі толғанысы, өмірден түйгені, философиялық пайымы.

Нәтижелер. Талдау нәтижесі көрсеткендей Ж. Баласағұнның кітабында жазылған мәтіндер беске бөліп қарастырылды. Бұлай зерттеу «Құтадғу білікті» дұрыс тану үшін маңызды болып отыр. Яғни, туындыны алғы сөзге, кіріспеге және қорытындыға қарап емес, көркем шығарманың өзіне сүйеніп зерттеу керек екені дәлелденді. Алғы сөз кітаптағы мәтіннің 1%-ын құрайтыны, оның авторы Жүсіп емес екені анықталды. Мәтіннің 6%-ын құрайтын кіріспеге әртүрлі тақырыптың қозғалуы және 2% болатын қорытындыда толғау жырдың жазылуы – жыраулық дәстүрдің көрінісі. Ал, кітаптың негізгі бөлігін, нақтырақ айтқанда 91%-ын құрайтын көркем шығарма билік тақырыбын арқау етеді.

Қорытынды. Мақалада Жүсіп Баласағұнның кітабы құрылымдық әдіспен талданды. Автор мәңгілік ел болуды шиеленіске, психологиялық күйзеліске толы сюжеттер мен эпизодтар арқылы жеткізеді. Сондықтан мақалада көркем шығарма екі бөлімге бөліп талданды.

Күнтуды мен Айтолды кезеңінде автор оқырманға мына үш мәселені жеткізуге тырысқаны байқалады. Біріншіден, елде әділ заң мен әділетті басшының бар екені. Екіншіден, мемлекеттің жоғары лауазымына ақыл, парасат, білім, қабілет, адалдық секілді жақсы қасиетті бойына сіңірген, руының алдында беделі жоғары кісілердің жетуіне болатыны. Осы жерде, түрік халықтарында таптық бөлінудің болмағаны айқын аңғарылады. Үшіншіден, мемлекет қызметіне кіріскен кісіге таққа таласудан, билік өкілдері арасындағы күрестен абай болуды өсиет еткені. Сондықтан ел бірлігінің маңызын жеткізеді.

Күнтуды мен Өгдүлміш кезеңінде де Жүсіптің тағы үш мәселені айтқысы келгені аңғарылады. Біріншісі, мемлекет қызметкеріне қойылатын талаптарды айта келе, Қарахан мемлекетінің құрылымын, басқару жүйесін көрсетеді. Бұл жерде де таптық бөліну емес, әділдікке негізделген ізгілікті басқарудың

болғаны, мемлекет қызметкерінің этикасы мен кадр саясатының жетілгені байқалады. Ел басқаруда өзіне дейінгі сақ, ғұн, көк түрік мәдениетін негізге алады, елдің бірлігін басты орынға қояды. Екіншісі, Одғұрмыштың бейнесі арқылы тәркі дүниелік діни көзқарастың адам, қоғам және мемлекет үшін қауіпті екенін көрсетеді. Анығында, Одғұрмыш – сол кездегі қоғамдағы кейбір кісілердің жиынтық образы. Яғни автор, ат үстінен түспеген жауынгер түрік халықтарын әлсіретіп, мемлекетін, ұрпағын, елінің келешігін ойламайтын қоғамға айналдыру үшін сыртқы күштердің жасаған идеологиялық соққысы екенін жеткізеді. Оның соншалықты өзекті болғаны сондай, бұл мәселені мемлекеттік деңгейде тоқтауға күш салады. Күнтуды мен Өгдүлміштің сол жолға кете жаздауы – ол идеологияның аса қауіпті екенінің белгісі. Үшіншісі, осы шиеленістер барысында Қарахан мемлекеті халқының мәдениеті, ахуалы және билік пен халық арасындағы байланыс суреттеледі. Шығарманың соңында Одғұрмыштың дүниеден өтуі және Күнтуды мен Өгдүлміштің мемлекетті нығайтып, әрі қарай жақсы өмір сүруі – ол мәселенің шешілгенін көрсетеді. Жүсіптің көркемдік шешімі де осы.

Әдебиеттер

1. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / ауд.: А.Қ. Егеубаев. Т. 5. – Алматы: Таймас, 2007. – 536 б.
2. Yusuf Has Hacıb. Kutadgu Bilig: faksimile. Kahire nüshası. – Ankara: TDK, 2015. – 213 p.
3. Yusuf Has Hacıb. Kutadgu Bilig: faksimile. Viyana nüshası. – Ankara: TDK, 2015. – 118 p.
4. Dankoff R. Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları / çev. E. Uçar // Dil Araştırmaları. – 2015. – №16. – P. 269-286.
5. Arat R.R. Kutadgu Bilig. – Т. 1. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1979. – 656 p.
6. Құрманғали Г. Құранның ортағасырлық әдеби жәдігерлерге ықпалы // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – №3(132). – 36-43 б.
7. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. 1-кітап. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 б.
8. Dilaçar A. Kutadgu Bilig İncelemesi. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016. – 209 p.
9. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. 5-том. – Алматы: Өнер, 2008. – 216 б.
10. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
11. Егеубаев А. Түркі әлемінің ұлы мұрасы. // Әдеби жәдігерлер. 20 том. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы: Таймас, 2007. – 152 б.

B.T. Nurimanov

South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Structural analysis of the work of Zhusup Balasagun «Kutadgu Bilig»

Abstract. The article analyses Zhusup Balasagun's work «Kutadgu bilik» written in 1069, one of the literary masterpieces of the Karakhanid era. It indicates some errors in the recognition of this work, raises the question

of the need to study it in a new way in the field of modern Kazakh literary science. The study is based on the full version of «Kutadgu Bilig» developed by R.R.Arat. The full text is divided into five sections, each section is analyzed separately. This determines which text does or does not belong to Yusuf Balasaghuni and what percentage of the total book each chapter represents. The results of the analysis are confirmed by the conclusions of world and domestic scientists, such as R. R. Arat, R. Dankof, A. Dilashar, A. Kuryshzhanov, N. Kelimbetov, A. Kyraubaeva, A. Egeubaev. The structural analysis of the work of art serves as the basis for the implementation of the main idea, the Zhusup's idea. The results obtained in the study are important for the recognition of «Kutadgu Bilig» work.

Keywords: Kutadgu Bilig, J. Balasagun, structural analysis, introduction, a work of art.

Б.Т. Нұримапов

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

Структурный анализ произведения Жусуп Баласагуна «Кутадгу билик»

Аннотация. В статье анализируется произведение Жусупа Баласагуни «Кутадгу билик» – один из литературных шедевров эпохи Караханидов написанный в 1069 году. В работе приведены некоторые ошибки, произведенные при изучении этого произведения, что ставит вопрос о необходимости нового исследования в области современной казахской литературной критики. В основе исследования лежит полная версия книги «Кутадгу билик» Р.Р. Арата. Полный текст разделен на пять разделов, каждый из которых анализируется отдельно. В результате определяется, какой текст принадлежит или не принадлежит Жусупу Баласагуни, какой процент от общей книги составляет каждая глава. Результаты анализа подтверждены выводами зарубежных и отечественных ученых, таких как Р.Р. Арат, Р. Данкоф, А. Дилашар, А. Курышжанов, Н. Келимбетов, А. Кыраубаева, А. Егеубаев. Структурный анализ произведения искусства – основа для раскрытия основной идеи Юсуфа. Результаты исследования важны для исследования «Кутадгу билик».

Ключевые слова. «Кутадгу билик», Ж. Баласагуни, структурный анализ, предисловие, художественное произведение.

References

1. Zhusip Balasagun. Kutty bilik [Gracious knowledge] / Translate in Turkish: A. Egeubayev. Vol. 5. (Olke, Almaty, 2006, 640 p.). [in Kazakh]
2. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig: faksimile. Kahire nüshası. (TDK, Ankara, 2015, 213 p.).
3. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig: faksimile. Viyana nüshası. (TDK, Ankara, 2015, 118 p.).
4. Dankoff R. Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları / çev. E. Uçar, Dil Araştırmaları, №16, 269-286(2015).
5. Arat R.R. Kutadgu Bilig. T. 1. (Türk Dil Kurumu, Ankara, 1979, 656 p.).
6. Kurmangali G. Kurannyn ortagasyrlyk adebi zhadigerlerge ikpaly [The influence of the Koran on medieval literary artifacts], L.N. Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. Filologiya seryasy [Bulletin of L.N.Gumilyov ENU. Philology series], 132(3), 36-43(2020). [in Kazakh]
7. Sartkozha K. Orhon muralary [Orkhon heritage]. (Kultegin, Astana, 2003, 392 p.). [in Kazakh]
8. Dilaçar A. Kutadgu Bilig İncelemesi. (Türk Dil Kurumu, Ankara, 2016, 209 p.).
9. Kyraubayeva A. Ezhelgi adebyet [Ancient literature]. (Oner, Almaty, 2008, 216 p.). [in Kazakh]
10. Kelimbetov N. Ezhelgi dauir adebyeti (Kazak adebyeti bastaulary) [Ancient literature (The beginnings of Kazakh literature)] (Atamura, Almaty, 2005, 336 p.). [in Kazakh]
11. Egeubayev A. Turki aleminin uly murasy [The great heritage of the Turkic world], Adebı zhadigerler [Literary artifacts]: Zhusip Balasagun. Kutty bilik / aud.: A.K. Egeubayev [Translate in Turkish: A.K.Egeubayev]. (Taimas, Almaty, 2007, 152 p.). [in Kazakh]

Автор жайлы мәлімет:

Нұримапов Бекарыс – PhD, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан.

Nurimanov Bekarys – Ph.D., Senior lecturer of the Department of Kazakh language and Literature, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.

Мәтіндегі ретроспекцияның көріну тәсілдері

Аңдатпа. Мақалада мәтін ішіндегі ретроспекция амалының қолданылу сипаты мен оның көріну жолдары баяндалды. Ретроспекция амалына қатысты әдебиеттанудағы, тіл біліміндегі зерттеулерге шолу жасалды. Аталған көркемдік тәсілдің мәтін ішіндегі орны, композициялық-құрылымдық сипаты қарастырылады. Сонымен қатар, ақындар шығармаларына шолу жасалып, қазақ поэзиясындағы ретроспекцияның берілу жолдарына назар аударылды. Әр қаламгердің шығармашылығындағы ретроспекция құбылысының берілу ерекшеліктері сараланды. Зерттеушілер пікірін саралай келе, ретроспекция ұғымына түсініктеме берілді. Жалпы ғылымда және әдебиеттанудағы ретроспекция құбылысының алатын орны ескерілді. Әдебиеттану тұрғысынан мысалдар арқылы талдаулар жасалып, қазақ әдебиетіндегі, оның ішіндегі, қазақ поэзиясында ретроспекция құбылысының рөлі зор екендігі нақтыланды. Ретроспекция құбылысының автор тарапынан оқырманға беретін көркемдікпен қатар эстетикалық мәні бар екені көрсетілді.

Түйін сөздер: мәтін, ретроспекция, хронотоп, дейкисис, анафора.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-52-57>

Түсті: 26.11.20 / Қайта түзетілді: 25.12.20 / Жарияланымға рұқсат етілді: 18.03.21

Кіріспе. Көркемдік тәсілдердің бірі ретінде ретроспекцияның мәтін құрылымынан алар ерекше орны бар.

Ретроспекция сөзі өткенге көз жүгірту, бағзыны еске түсіру мағынасын береді. Әдеби термин ретінде «бұрын өткен оқиға», «өткенді баяндау құралы» деген ұғымдарда жұмсалады [1, 5 б.].

Ретроспекцияның мәнін түсіндіруде уақыт пен кеңістік ұғымдарын қолданудың маңызы зор. Бұл әдеби-ғылыми терминдер туралы тұжырымдар М.М. Бахтин, Б.А. Успенский, С. Лихачев, Н.Ф. Ржевская сынды ғалымдар өз еңбектерінде қарастырған.

Кез келген көркем шығарма не кез келген мәтін мекендік-мезгілдік белгілері бойынша ұйымдасқан біртұтас кешенді құрайды. Мәтінде баяндалатын оқиға белгілі бір шақта және мекенде өтеді. Мұны ғылымда «хронотоп»

терминімен түсіндіреді. М. Бахтин: «Уақыт белгілі кеңістікте айқындалады және кеңістік уақыт арқылы өлшенеді, түсіндіріледі», - дейді [1, 127 б.]. Демек, мәтінде сөз болатын кеңістіктің басты өлшеуі – уақыт. Көркем шығарма бойында жүзеге асатын іс-әрекет, кейіпкер бейнесінің сомдалуы да хронотоппен тікелей байланысты. Кеңістік пен уақыттың мәтін ішіндегі берілу жолдары мен оларды сипаттаудың түрлі амал-тәсілдері уақыт пен кеңістік ұғымдарынан тысқары жатпайды. Объективті өмірде уақыт ешқашан артқа жылжымайды, ол үнемі алға жүреді, болашаққа бастайды. Ал көркем уақыттың ерекшелігі де осында – оның кейінге «сапар шегіп» не параллель уақыт пен кеңістікте баяндалу мүмкіндігі бар. Мұндай құбылысты «ретроспекция» терминімен түсіндіреміз. Ретроспекция құбылысы мәтін ішінде лингвистиканың да, әдебиеттану ғылы-

мының да зерттеу нысаны болып саналады. Ретроспекция ұғымына ғалым З. Тураева мынадай анықтама береді: «Ретроспекция – уақыт қатарының бұзылуы, сипатталып отырған оқиға реттілігінің араласуы, сюжеттің құрылымдық үйлесімінің бір тәсілі» [2, 23 б.]. Яғни, ретроспекция мәтін ішіндегі уақыттың бейнеленуінің қалыпты жүйеден ауытқуын не кейінге шегініп, не алға жылжыта суреттеуін білдіреді. Мәтін лингвистикасын зерттеуші ғалым И. Гальперин ретроспекцияны «оқырманды алдыңғы мазмұнды ақпаратқа қатысты ететін тілдік өрнек түрі» ретіндегі грамматикалық категория деп қарастырады [3, 106 б.].

Ретроспекция «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» мәтіннің сызықтық өрістеуін тоқтататын және оқырман сол арқылы «уақыт байланысына» енетін мезгілдік континуумның пішіні ретінде түсіндіріледі [4, 342 б.]. Ғалым И. Гальперин ретроспекцияның мына жағдайларда көрінетінін айтады: а) ақпарат мәтінде көрсетілген жағдайда автор не оқырман оған өзі қайта оралады; ә) «мәтін қозғалысы реттілігінен ажырағанда, яғни баяндаудың уақыттық жоспарының қайта құрылуы арқылы» алдыңғы ақпарат бейнеленгенде [3, 106 б.]. Демек, мәтін ішіндегі ретроспекция арнайы тілдік құралдар мен әдеби амалдар арқылы көрініс тауып, оқырман мен автор арасындағы байланысты орнатады. Автор өткен істі, алдыңғы уақытты оқырман жадына түсіре отырып, сол іске не жағдаятқа, кеңістікке қайтадан алып келеді. Демек, кеңістік пен жағдаят уақыттың әсерінен қайта жаңғырады.

Зерттеу әдістері. Көркем мәтіндегі ретроспекция көрінісін қарастыруда талдау, жинақтау, салыстыру амалдары негізге алынды.

Талқылау. Ретроспекция автор тарапынан оқырманға әсер ету үшін мақсатты жасалған іс-әрекеттерден тұрады. Себебі автор оқырманның есіне түсіре отырып, өзінің түпкі ойы мен мақсатын жүзеге асыруға тырысады. Оқырманның жадында сақталған «қажетті ақпараттың» қайта жаңғыруы автордың келесі бір оқиғаға сілтеме жасау мақсатынан да туындайды. И. Гальперин ретроспекция автордың мынадай ойларын жүзеге асыру үшін қолданылатындығын айтады: а) оқырманға

алдыңғы айтылған ақпараттарды есіне түсіру немесе бұрын орын алған және қазіргі уақытта болып жатқан іс-әрекеттің болашағын түсінуге қажетті басқа оқиғаларды бейнелеу үшін; ә) оқырманды бұрынғы ақпараттарды қайтадан ой елегінен өткізіп, жаңа жағдаят пен басқа мәнмәтінде түсіну қажеттілігі үшін; б) мәтіннің жекелеген бөліктерін өзектендіру үшін [3, 106 б.]. Яғни, автор баяндалған ақпараттардың келесі бір суреттелетін оқиғаларға қатысын, оның болашақтағы іс-әрекетке әсерін нақтылау мақсатында оқырманның есіне өткен ақпараттарды салып отырады. Оқырман сол арқылы мәтінде кейін орын алатын оқиғаларды болжай алады. Бұл тұста оқырманның интеллектуалдық деңгейі көрінеді. Алдыңғы мәтінді толық сіңірген оқырман автордың түпкі мақсатынан алдын ала хабардар болып, келесі оқиғалар тізбегіне өзін-өзі дайындайды.

Мәтін ішінде ретроспекцияның объективті-авторлық және субъективті-оқырмандық деп аталатын екі түр әрекет етеді. Объективті-авторлық ретроспекция автор тарапынан арнайы тілдік құралдарды пайдалануы негізінде оқырманға әсер етуі арқылы көрінеді. Ал субъективті-оқырмандық ретроспекция баяндау континуумының жеке шығармашылық қабылдауының нәтижесі болып саналады [3, 107 б.]. Ретроспекция мәтін құрылымында арнайы тілдік бірліктер мен автордың сөз қолданыстары арқылы да, оқырманның өзі анықтап алатын идеялық-мазмұндық тұрғыдан да көрініс табады. Демек, мәтін ішінде ретроспекция имплицитті (жасырын) түрде де, эксплицитті (ашық) түрде де кездесе береді. Ретроспекция баяндау уақытын ауыстыратын қайталау бола алады. Автор өз қалауынша, маңызды деп тапқан кезеңдер мен сәттерге назар аударту үшін мәтін ішінде уақытта тоқтата да, баяулата да, тез қарқында дамыта да алады. Сол арқылы баяндаудың біртұтастығы да мәтіннің нақтылы бөліктерінің арасындағы байланыс та жүзеге асады. Шындығында, кез келген мәтін құрамында ретроспекция орын алады. Алайда, ретроспекция мәтін категориясы ретінде автордың нақтылы мақсатына сай қайталаулар мен «еске түсірулерден» құралады.

Мәтіндегі ретроспекцияның көріну жолдары мен берілу тәсілдері әртүрлі. Ретроспекция түрлі «маркерлер» арқылы мәтін ішінде сипаттала алады. Соның нәтижесінде «көлеңкеде» қалған ақпарат жаңа бір маңызды мәртебеге ие болып, оқырман назарына ілігеді. Мұндай «маркерлердің» тікелей және жанама деп аталатын екі түрі кездеседі. Тікелей амал-тәсілдерге грамматикалық маркерлер (осы шақ, өткен шақ, келер шақ формалары), жекелеген сөздер мен уақытты белгілейтін сөз тіркестері (ертең, кеше, таң сәріде, т.б.) жатады. Жанама амал-тәсілдерге уақытты астарлап жеткізетін тілдік құралдар жатады. Мәселен, естелік, ойлану, қиял, мақсат. т.б. сөздер [5, 87 б.].

«Мәтін лингвистикасында» ретроспекцияның көріну жолдарына қатысты мынадай мәлімет келтірілген: «Ретроспекция түрлі тәсілдермен жүзеге асады, солардың ішінде, қайталау ерекше орын алады. Ретроспекцияның өзі де – баяндау желісін баяулататын ой қайталауы, баяндау барысындағы үзіліс. Ретроспекцияның мәні баяндау барысындағы уақытша үзіліспен қызықтыруында, яғни мәтінге өткендегі, қазіргі, белгілі бір жағдайда келешектегі көзқараспен қарауға мәжбүрлейді» [6, 73 б.]. Демек, ретроспекцияның берілуінде жиі қолданылатын тәсіл – қайталау. Автор жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін қайталау арқылы не болмаса ой қайталауы негізінде де ретроспекция амалын жүзеге асырады. М. Меркулова ретроспекцияның баяндалу тәсілдеріне қарсы мәндес сөздерді (осында – анда, қазір – бұрын, шындық – жалған), уақытты және шақты қарсы қоюды (осы шақ – өткен шақ, келер шақ – өткен шақ), қайталауды, ырғақты жатқызады [7, 84 б.]. И. Гальперин ретроспекцияның баяндалу түрі ретінде дәйексөзді атайды. Ғалым аллюзия мен дәйексөзді салыстыра отырып, аллюзияның қосымша ақпаратты кіріктіруіне байланысты ретроспекцияның берілу тәсілі бола алмайтынын айтады. Ал дәйексөз беруде қосымша ақпарат айтылмайды да, оқырманды белгілі ақпаратқа қатысты келісімін не қарсылығын білдіру мақсаты алға шығады [3, 109 б.]. Демек, ретроспекция амалының жү-

зеге асуы үшін мәтінге алдыңғы мазмұннан артық қосымша ақпараттарды кіріктіру көзделмейді. Керісінше, алдыңғы мазмұн сақтала отырып, оқырман жадына еске түсіруді ғана қамтиды. Ретроспекция амалы баяндауды өткен шақта, осы шақта, белгілі бір дәрежеде келер шақта сипаттауға мүмкіндік береді.

Мәтін байласымын жүзеге асыратын дейксис пен анафораны да ретроспекцияның көріну жолы деп атауымызға болады. Себебі «дейксис» мәтін ішінде белгілі бір сөзге не сөйлемге, тіпті, күрделі синтаксистік тұтастыққа сілтеме жасайды. Демек, алдыңғы айтылған ойға дейксистік құралдар арқылы сілтеме жасау арқылы уақытты кері жылжытуға болады. Ол дегеніміз – белгілі бір тілдік бірлік арқылы оқырманның назарын мәтін ішіндегі нақтылы бөлікке аударту. Демек, оқиғалардың тізбегін оқырманның көз алдына қайта алып келу үшін сілттемелік мәні бар сөзді не сөз тіркесін қолдану жеткілікті. Сол арқылы автордың маңызды деп тапқан оқиғалар тізбегі эксплицитті түрде оқырман жадында қайта жаңғырады. Ал анафораны ғалым З. Тураева «өткенге қайта оралу» деп есептейді. Яғни, бұрынғы айтылған ақпаратқа қайта үңілу анафораны ретроспекцияның берілуінің бір жолы етеді. Мысалы, «олар тағы да ажырасты» десек, мұндағы «тағы» сөзі өткенге сілтеме жасап, кейіпкерлердің өмірінде мұндай жағдайдың алдыңғы мәтінде орын алғандығына меңзейді [2, 28 б.].

Қазақ көркем прозасындағы реминисценциялық-ретроспекциялық тәсіл туралы Ж. Аймұхамбет пен Р. Тұяқбаева мақалаларында: «Ретроспекция тәсілін зерделеу ең әуелі көркем туындыдағы уақыттың қалыптасуының мазмұндық концепциясымен байланысты. Осы тарапта көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына антикалық дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі айтулы романдар алынды. Қазіргі романның алуан типтерінде ретроспекция «сана ағымы», «бір күннің романы», «жаңа роман» түрінде барынша ауқымды көркем диапазонды иеленген концептуалды тәсіл ретінде танылды», - дей келе, бұл тәсілдің тек романға ғана емес, көркем прозаның басқа жанрларына да тән екенін атап көрсетеді [8, 379 б.].

Сондай-ақ, мақала авторлары ретроспекция тәсілінде бағзыда өткен оқиғаны, аңызға айналған тарихи тұлғаларды шығарма тақырыбына арқау ететіндігін, шығарманың оқиғалар өрісінде кейіпкердің, өткен оқиғаны еске түсіруі түрінде көрінетініне тоқталады.

Нәтижелер. Поэзия жанрындағы туындыларда бұл тәсіл өзіндік ерекшелігімен көрінеді. Мысалы, А. Елгезектің «Бастығырылу» өлеңіндегі мына жолдарға назар аударайық:

Ол қара үйде өмір сүріп жатады екен өткенім,

Бауырларым... естерінде елесім де жоқ менің.

Қарғаларға қарап қойып, дән шоқиды аулада

Қалып қойған баяғыда менің көңіл-кептерім... [9, 16 б.].

Ақын «ол қара үй» деп өткен шақтағы, бала шақтағы мекеніне сілтеме жасайды. Бұл жерде «ол» сілтеу мәнді есімдігі дейксис қызметін атқара отырып, ақынға өткен күнге оралуға мүмкіндік береді. Ретроспекция санадағы елестердің, адам жадында сақталған ақпараттар мен көріністердің жаңғырығы іспеттес. Өткен шақта болған іс-әрекет пен көрініс санада қайта жаңғырып, дәл сол сәтте орын алып жатқан оқиғаға ұқсап, ақынға уақыт кеңістігінде кері бұрылуға, болған іске қайта қарауға жағдай туғызады. Осы өлеңде ақын ары қарай ойын былайша жалғайды:

Ол қара үйде әкем, апам, ағам және кәрі анам

Өмір сүріп жатады екен, бұрынғыдай... жаңадан...

Аттай алмай жүреді екем босағадан қиналып,

Қара итке айналады қолымдағы чемодан.. [9, 16 б.].

Келесі шумақтың да «ол» сілтеу есімдігімен жұмсалуды мәтіндер арасындағы байланысты, субстанциялық қызметті атқарып тұр. Кез келген мәтінде ретроспекция құбылысы орын алған тұста ол арнайы тілдік бірліктер арқылы немесе идеялық-мазмұндық мәні арқылы көрінеді. Ақынның келесі бір «утопиялық түс» өлеңінде де ретроспекция құбылысы байқалады. Өлеңнен үзінді келтірсек:

Түс көріп жатқам...

Сәлем айтып келіпті өткен шақтан.

Самал желмен қалықтап жеткен хаттар.

Жүр екен-ай жайылып боз көдеге

Тәңір көкпен түсірген ертегі аттар.

Бір қуантып шаһарлық тамам елді,

Ауыл жақтан күтпеген хабар келді.

Таңғажайып аққулар түннен құлап,

Мекен етіп алмақшы Аралды енді [9, 23 б.].

Мұнда ақын өткенге түс көру арқылы сапар шегеді. Бұл жердегі түс көруді, сонымен қатар, мифопоэтика тұрғысынан да қарастыра аламыз. Жадында сақталған естеліктер, ауыл тұрмысы көз алдына түс ретінде көрініп, өткен шақтағы көріністер қайда жаңғара түседі.

Ретроспекция мәтін ішінде жекелеген сөздер және өткен шақты білдіретін грамматикалық формалармен де беріле алады. Бұл өлеңде ретроспекция құбылысын «өткен шақ» тіркесі және -ған, -ген формалы өткен шақтағы есімшенің жұрнағы жүзеге асырып тұрғанын көруімізге болады. Бұл құбылыстың әдеби-мазмұндық жағына келер болсақ, оқырманға уақыт кемесінде кері жылжи отырып, кейбір жайттарға анық қарауға, дәлдеп бағалауға мүмкіндік туғызу міндетін арқалағанын көре аламыз. Өлең мәтінінің ретроспекциялық мәні, тұтастай алғанда, лирикалық шегініс түрінде айқындалады.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы ретроспекция құбылысына Е. Жүністің де шығармаларынан мысал келтіруге болады.

Ақынның «Жүрек маусымдары» өлеңінде:

Өткенде...

Өмірді бастарда,

Көктеуге ынтыққан өмірмен,

Көктемге ынтыққан көңілмен,

Тап келдім,

Тап келдім сенің мен,

Әлімнің,

Аспаның,

Жаныңа,

Көп келдім көктемгі бағыңа [10, 18 б.], -

деген жолдар кездеседі. Бұл өлең, негізінен, үш бөлімнен тұрады. Үш бөлім үш шақта (өткен, осы, келер) баяндалады. Яғни, мұнда ретроспекция құбылысымен қатар проспекция құ-

былысын да аңғаруға болады. Ақын өмірінің өткен кезеңіндегі есінде қалған ескі күндерді қайта жаңғырта отырып, мәтін түзеді. Сол арқылы өткенге оралып, еске түсіреді. Мұнда ретроспекция құбылысын арнайы тілдік бірліктер жүзеге асырып тұрғандығын көре аламыз. Үзіндінің алғашқы тармағында-ақ ақын «өткенде... өмірді бастарда» сөз қолданыстары арқылы оқиғаның осы шақта емес екендігін, өткен шаққа қатысты екендігін сездіреді.

Қорытынды. Сонымен, ретроспекция алдыңғы ақпаратты «қайта тірілту» арқылы авторлық позиция мен мәтіннің композициялық ұйымдасуын жүзеге асырады. Мәтін ішінде ретроспекция автордың мақсатына

сай түрлі тәсілдермен көріне алады. Олардың қатарына сөз не сөз тіркесін қайталау, ой қайталауы, сілтеме жасау, дейкис пен анафора, шақтық мәндегі тілдік құралдардың қатарластыра қолданылуы жатады. Ретроспекция амалы турасындағы зерттеулер әдебиеттану ғылымында оның көркемік амал-тәсіл ретіндегі көрінісін толықтай ашуды мақсат етеді. Сондай-ақ, ретроспекция құбылысы көркем мәтінде уақыт кеңістігін кері жылжытуға мүмкіндік беретін тәсіл болып саналады. Бұл амал-тәсіл шығармашы тұлғаның жады мен қиялына тікелей байланысты. Ол барлық әдеби жанрда кездесіп, шығармаға идеялық-көркемдік реңк қосуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - Москва: Искусство, 1986. -445 с.
2. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале английского языка). - Москва: Высшая школа, 1979. – 221 с.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 5-е, стереотипное. - Москва: КомКнига, 2007. – 144 с.
4. Брусенская Л.А., Гаврилова Г.Ф., Малычева Н.В. Учебный словарь лингвистических терминов. - Ростов на Дону: Феникс, 2005. – 256 с.
5. Гнусарькова Е.В. Ретроспекция как разновидность временного дисконтинуума. [Электрон. ресурс] – URL: <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/115/retrospektsiya-kakraznovidnost.pdf> (Дата обращения: 09.01.2021)
6. Мағзұмов Б. Мәтін лингвистикасы. - Павлодар: Кереку, 2012. – 184 б.
7. Меркулова М. Ретроспекция: шекспировская модель ретроспекции в «Гамлете». [Электрон. ресурс] – URL: <http://www.world-shake.ru/ru/Encyclopaedia/3770.html> (Дата обращения: 09.01.2021)
8. Аймұхамбет Ж., Тұяқбаева Р. Әбіш Кекілбай прозасындағы реминисценциялық-ретроспекциялық тәсілдің кейіпкер болмысын танытудағы орны // Итоги науки в теории и практике 2019 // Сборник научных работ 58-й Международной научной конференции Евразийского научного объединения. - Москва: ЕНО, 2019. – С. 520.
9. Елгезек А. Шексіздік сыртындағы шам. [Электрон. ресурс] – URL: <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/043/0432b42a040659946955f9e30eceb8eb.pdf&ln=kz> (Қаралған күні: 09.01.2021)
10. Жүніс Е. Үміт жырлары. [Электрон. ресурс] – URL: <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/630/6304ea855db520474d6baecbacc6a1b8.pdf&ln=kz> (Қаралған күні: 09.01.2021)

A. Seitmurat, Zh.A. Aimukhambet

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Ways of displaying retrospection in the text

Abstract. The article describes the nature of the application of the method of retrospection in the text and ways of its manifestation. A review of research in literary studies, linguistics, related to the method of retrospection. The authors have considered the place, compositional and structural character of this artistic approach in the context. The article contains a review of the works of akyns. The authors have paid attention to the ways of transmitting retrospection in Kazakh poetry. The article analyzes the features of the transmission of the phenomenon of retrospection in the work of each writer. There is explained the concept of retrospection after analyzing the opinion of researchers. The authors have studied the place of the phenomenon of retrospection in science and literary. From the point of view of literary studies, there is carried out an analysis on different examples. There is clarified the role of the phenomenon of retrospection in Kazakh literature, including Kazakh poetry. It is shown that the phenomenon of retrospection, along with the artistic one, which the author conveys to the reader, has an aesthetic significance.

Keywords: text, retrospection, chronotope, deixis, anaphora.

А. Сеитмұрат, Ж.А. Аймұхамбет

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Способы проявления ретроспекции в тексте

Аннотация. В статье изложены характер применения метода ретроспекции в тексте и способы его проявления. Проведен обзор исследований в литературоведении, языкознании, касающихся метода ретроспекции. Рассматриваются место, композиционно-структурный характер данного художественного подхода в контексте. Также был проведен обзор произведений поэтов, уделено внимание путям передачи ретроспекции в казахской поэзии. Проанализированы особенности передачи феномена ретроспекции в творчестве каждого писателя. На основе анализа мнений исследователей дано объяснение понятия ретроспекции, определено место явления в науке и литературоведении в целом. С литературоведческой точки зрения проведен анализ на основе примеров, уточнена роль явления ретроспекции в казахской литературе, в том числе в казахской поэзии. Показано, что явление ретроспекции имеет не только художественное значение, которое автор раскрывает для читателя, но и эстетическое.

Ключевые слова: текст, ретроспекция, хронотоп, дейксис, анафора.

References

1. Bakhtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva [Esthetics of verbal creativity] (Iskusstvo, Moscow, 1986, 445 p.). [in Russian]
2. Turaeva Z. Ya. Kategoriya vremeni. Vremya grammaticheskoe I vremya hudojstvennoe [Category of time. Grammatical time and artistic time] (High school, Moscow, 1979, 221 p.). [in Russian]
3. Galperin I.R. text kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. [Text as an object of linguistic research] (Komkniga, Moscow, 2007, 144 p.). [in Russian]
4. Brusensky L.A., Gavrilova G.F., Malysheva N.V. Uchebni slovar lingvisticheskikh terminov [Educational dictionary of linguistic terms] (Feniks, Rostov on don, 2005, 256 p.). [in Russian]
5. Gnusarkova E.V. Retrospekciya kak raznovidnost vremennogo diskontinuuma [Retrospective as a kind of temporary discontinuance] [Electronic resource]. Available at: <https://ipi1.ru/images/PDF/2017/115/retrospektsiya-kakraznovidnost.pdf> (Accessed: 09.01.2021). [in Russian]
6. Magzumov B. Matin lingvistikasy [Linguistics of the text] (Kereku, Pavlodar, 2012, 184 p.). [in Kazakh]
7. Merkulova M. Retrospekciya: shekspirovskaya model retrospekciï v «gamlete» [Retrospection: Shakespeare's model of retrospection in «hamlet»] [Electronic resource] Available at: <http://www.world-shake.ru/ru/Encyclopaedia/3770.html> (Accessed: 09.01.2021).
8. Aimukhambet Zh., Tuyakbayeva R. Abish Kekilbay prozasyndagy reminiscenciya-lyk-petrospekciya-lyk tasildyn keiypker bolmysyn tanytudagy orny [The Place of the reminiscence-retrospective approach in Abish Kekilbayev's prose in the manifestation of heroism], Itogi nauki v teorii I praktike 2019 [Results of science in theory and practice 2019], Sbornik nauchnyh rabot 58-I Mejdunarodnoi nauchnoi konferencii Evraziiskogo nauchnogo obedineniya [Collection of scientific papers of the 58th international scientific conference of the Eurasian Scientific Association] Moscow, 2019. – P. 520.
9. Yelkezek A. Sheksizdik syrtyndagy sham [Infinity outside the lamp] [Electronic resource] Available at: <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/043/0432b42a040659946955f9e30eceb8eb.pdf&ln=kz> (Accessed: 09.01.2021).
10. Zhunis Ye. Umit zhyrlary [Poems of hope] [Electronic resource] Available at: <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/630/6304ea855db520474d6baecbacc6a1b8.pdf&ln=kz> (Accessed: 09.01.2021).

Авторлар туралы мәлімет:

Сеитмұрат Айгерім – негізгі автор, Филология факультетінің магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Аймұхамбет Жанат – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Seitmurat Aigerim – The main author, Master's student of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Aimukhambet Zhanat – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

МРНТИ 16.31.61

Ш.К. Жаркынбекова, С.Т. Исина

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: zharkyn.sh.k@gmail.com, saltanat_kaliyeva@mail.ru)

Прагмалингвистические особенности казахстанского туристического дискурса

Аннотация. В настоящей работе освещается концепция исследования туристического дискурса в рамках когнитивно-прагматического подхода, рассматриваются вопросы тактико-стратегической организации данного вида институционального дискурса. Как показал анализ лингвистических исследований, вопрос о типологическом статусе туристического дискурса является дискуссионным. Продемонстрирована связь между туристическим и рекламным дискурсами. Целью исследования является выявление основных коммуникативных стратегий и тактик туристического дискурса. На примере рекламных текстов о туристических местах в Казахстане выявлен ряд речевых стратегий и тактик, используемых для реализации основной цели такого типа дискурса – воздействия на адресат. Рассмотрена стратегия позитива и тактики ее реализации – честность и надежность, ссылка на авторитет, подмазывание аргумента, быстрота, шикарная жизнь, давление, выгодное предложение, фоновые знания адресата, обращение к чувствам.

Ключевые слова: дискурс, речевая деятельность, туристический дискурс, коммуникативные стратегии и тактики, туристический текст.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-58-69>

Түсті: 17.02.21 / Жарияланымға рұқсат етілді: 18.03.21

Введение. В условиях глобализации и развития международных связей сфера туризма является одной из наиболее развивающихся, динамичных секторов мировой экономики. Поездки в другие страны с той или иной целью (экскурсия, оздоровление, шоп-тур, спортивные соревнования, семейный отдых, паломничество, деловая встреча, образовательная программа) предполагают предоставление туристических услуг клиентам представителями данной области. Туризм сегодня – это довольно востребованное культурное, социально-экономическое и политическое явление, которое во многих странах превратилось в бурно развивающуюся индустрию. Человека

всегда будет интересовать что-то новое, интересное и неизведанное, поэтому туризм остается достаточно популярной на сегодняшний день областью, в которой человек возвращается. Ведь туристическая сфера не ограничивается предложением определенных услуг, она создает определенный социальный контекст, формируя тем самым соответствующий стиль жизни.

Казахстан имеет благоприятные природные условия, большое количество исторических и культурных достопримечательностей, все больше и больше привлекающих внимание туристов из разных стран мира. Бурное развитие туризма в стране за последние годы

стало стимулом для появления новых многовекторных исследований в этой области. Такое разноаспектное изучение туристической проблематики можно наблюдать и со стороны лингвистов. Ведь в этой коммуникативной сфере функционируют тексты самой разной стилиевой и жанровой принадлежности: рекламно-информационные сообщения, договоры и инструкции, экскурсии гидов, отзывы туристов и т. д. Интерес казахстанских лингвистов к данной теме объясняется как самой природой туристического дискурса, являющегося особой разновидностью речевой деятельности, существованием различных ситуаций, определяющих развитие и репрезентацию этого дискурса, так и специфичностью казахстанского контекста, обусловленного определенным набором ценностей, характерных для данного географического и ментального пространства.

Цель данной статьи заключается в выявлении коммуникативных стратегий и тактик казахстанского туристического дискурса.

Теоретико-методологическая база исследования. Теоретическую основу исследования составили труды известных зарубежных ученых Э. Бенвениста, Ю. Хабермаса, М. Фуко, Н. Ферклафа, Т.А. ван Дейка, Н.Д. Арутюновой, Е.С. Кубряковой, А.Н. Баранова, В.И. Карасика, В.Е. Чернявской, заложивших основы теории дискурса, а также работы лингвистов, занимавшихся изучением конкретных дискурсов, в том числе туристического: Л.Е. Бахваловой, О.К. Ирисхановой, О.С. Иссерс, Е.В. Мошняги, С.А. Погодаевой, О.Г. Ревзиной, Ю.В. Слезко, Л.П. Тарнаевой, Н.А. Тюленевой, Н.В. Филатовой и других.

Термин «дискурс» стал активно использоваться в лингвистике в последние двадцать лет. В 60-х годах прошлого столетия представители французской школы (Э. Бенвенист, П. Шародо, М. Пёше и др.) одними из первых выделили французское слово «discours» как самостоятельный термин, определив его как индивидуальную речь говорящего [1, 139 стр.].

Как показал обзор исследований, посвященных проблеме дискурса, для теорий дискурса не существует дисциплинарных рамок.

Методологическая база исследований дискурса носит принципиально междисциплинарный характер и представляет интерес с позиций философии, социологии, семиотики, этнологии, антропологии, психологии, филологии и др. Предметная же область существующих на сегодня теоретических подходов открыта для дальнейшего расширения.

Школа известного нидерландского ученого-лингвиста Т.А. ван Дейка, одного из основателей теории речевых актов и анализа дискурса, развивает когнитивно-прагматический подход в понимании дискурса. Как утверждает ученый, в широком смысле, дискурс – это «комплексное коммуникативное событие», в узком – «текст», «разговор», «вербальный продукт» процесса общения [2].

Н.Д. Арутюнова определяет дискурс как «связный текст в совокупности с экстралингвистическими – прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах)» [3, 137 с.]. Схожее определение дается многими современными исследователями. К примеру, В.Н. Бабаян и С.Л. Круглова предлагают следующее определение: «дискурс – это связный текст, сопряженный речевой ситуацией; целостная коммуникативная (речевая) единица, устный или письменный вид текста (речевое произведение), обращенный к слушателю/читателю; монолог – диалог; адресованное сообщение; семантически связанная последовательность предложений-высказываний (реплик)» [4]. Такой подход лег в основу самого широкого – прагматического – направления в исследовании дискурса.

Во вступительной статье к труду Т.А. ван Дейка «Язык. Познание. Коммуникация» Ю.Н. Караулов и В.В. Петров акцентируют внимание на присутствии экстралингвистических факторов (знания о мире, мнения, установки, цели адресата), необходимых для понимания текста [5, с. 8].

Как видим, существенным для понимания

дискурса является наличие экстралингвистических, прагматических, социокультурных, психологических и других факторов для формирования и функционирования текста.

В.И. Карасик выделяет целый ряд подходов к исследованию дискурса: прагматический, психолингвистический, стилистический, структурно-лингвистический, лингвокультурологический, когнитивный и социоллингвистический подходы – в зависимости от цели исследования [6]. Несомненно, для глубокого и полного изучения особенностей дискурса наиболее оптимальным является использование комплексного подхода, когда, к примеру, наряду с лингвокультурологическим подходом, который раскрывает специфику общения в рамках той или иной национальной культуры (конкретные этикетные модели и речевое поведение в целом; национально-культурные ценности и прецедентные тексты, характерные для данной лингвокультуры), используются методики коммуникативного и когнитивного анализа. Важным для нашего исследования является утверждение, что дискурс – это «речемыслительная деятельность в рамках общей (т.е. достаточно широкой) темы, опирающаяся на представления субъекта о современной для него практике ведения коммуникации на данную тему, а также совокупность текстов, формирующих и воплощающих указанные представления» [7, 17 стр.]. Для нашего исследования важен тот факт, что дискурс связан с теорией социального действия, с коммуникативной лингвистикой, которая пользуется такими единицами дискурсивного анализа, как стратегии и тактики речевого воздействия и взаимодействия, драматургия коммуникации (сценарии и фреймы, коммуникативный акт, коммуникативное событие и коммуникативная ситуация), нормы национального коммуникативного поведения [8, 152 стр.].

Классификация типов дискурса основывается на таких критериях, как среда (тип социального события), социальные субъекты, содержание (интенции, цели, позиции) и текст (тема, жанр, композиция, языковые средства). Исследователями выделены такие типы дис-

курса, как административный, дипломатический, политический, юридический, военный, педагогический, религиозный, мистический, медицинский, юмористический, научный, деловой, рекламный, спортивный, массово-информационный и другие. Данный список продолжает расширяться. Так, например, сегодня можно выделить такой специфический тип дискурса, как туристический.

Туристическому дискурсу посвящено большое количество лингвистических исследований, анализ которых позволил выявить ряд дискуссионных вопросов, связанных с разноаспектными подходами к его изучению. Исследователями поднимается вопрос о точности употребления самого термина – одни лингвисты называют этот вид дискурса туристским, другие – туристическим, нет ясности в определении его типологического статуса, его места среди других типов дискурса.

Так, по мнению Н.А. Тюленевой, туристический дискурс – это «особый подвид рекламного дискурса, объединяющий различные виды рекламы туризма и нацеленный на позиционирование и продвижение туристических услуг с помощью стратегий аргументации, которые имеют лингвокогнитивный характер» [9].

Другого мнения придерживается российский исследователь С.А. Погодаева, которая указывает на такие характеристики туристического дискурса, которые отличают его от других видов, к примеру, рекламного. Автор выделяет его большую информативность, содержание сведений о реально-потенциальной действительности, доминирование культурно-исторических и научно-популярных сведений, а также нацеленность на формирование общечеловеческих и общенациональных ценностей [10].

Н.В. Филатова рассматривает понятие туризм как культуру, направленную на удовлетворение потребностей в отдыхе, получение захватывающих впечатлений, отвлечение от бытовых проблем и напряжения. По мнению исследователя, ядро туристического дискурса относится к институциональному, а периферию составляет личностное общение, которое

выражается отзывами пользователей глобальной сети о маршрутах и услугах, оказываемых туристическими компаниями. Такой подход указывает на полифонию (гибридность) рекламного, исторического и искусствоведческого дискурсов в ядерной зоне. Это означает, что туристические тексты нельзя отнести только лишь к одному из дискурсов, поскольку в отрасли туризма существуют как экскурсионные (требующие энциклопедических знаний об истории, живописи, литературе), так и рекламные (прагматической целью которых для адресантов является продажа туристических продуктов, а для адресатов – получение туристических услуг) тексты [8].

Такого же мнения придерживается Э.Ю. Новикова, по утверждению которой туристический дискурс имеет «гибридное полидискурсивное и интердискурсивное пространство». Ученый выделяет три зоны – ядро, околоядерную зону и периферию, относя к ядерной зоне собственно туристический дискурс, в околоядерную зону – гостиничный, ресторанный и др. виды дискурса, периферию же, по ее мнению, составляют вспомогательные виды дискурсов, например, интернет-дискурс [11].

Обобщение результатов этих и целого ряда других исследований приводит к заключению, что туристический дискурс имеет ряд характерных особенностей, которые позволяют рассматривать его как отдельный институциональный тип дискурса. Он отличается определенной тематической направленностью, связанной с поездкой, экскурсией, информацией, транспортом, питанием, размещением и отдыхом вообще. Туристический дискурс представлен в основном медиа-текстами в силу неосвязаемости и нематериального характера многих явлений, которые описываются в туристическом дискурсе. Эти медиа-тексты используются в качестве инструментов описания и создания «некой социальной реальности» [12, 289 стр.]. Именно по этой причине туристический дискурс тесно взаимодействует с другими типами дискурса (бытовым, рекламным, научным), что определяет использование в нем конкретных

стратегий и тактик. Туристический дискурс ориентируется на строго определенный адресат, имеет конкретные цели, отличается специфичностью комплекса языковых средств, обладает собственными жанровыми моделями. Более того, для данного типа дискурса характерно наличие ярких национально-культурных и социальных представлений. Именно поэтому для проводимого нами исследования, в первую очередь, интересен казахстанский туристический дискурс, который, несомненно, содержит значительное количество обусловленных ментальными особенностями восприятия лингвистических и экстралингвистических компонентов.

Методы исследования. Обсуждение теоретико-методологических подходов основано на научных источниках, отражающих современное состояние и перспективы наиболее актуальных исследований в области теории дискурса. В работе использована комплексная методика, включающая в себя сбор, обработку, анализ и классификацию полученной информации (семантический анализ, метод контекстуального анализа). Прагматический анализ был привлечен для выявления стратегий и тактик, реализуемых говорящими. Источником послужили тематические журналы, туристические проспекты, печатная полиграфическая продукция, интернет-сайты казахстанских туроператоров и турагентств, рекламирующие отдых в стране и за рубежом: www.tez-tour.com, taukomek.kz, rixos.com, kaztour.kz, advantour.com, <https://instagram.com/satti.travel?igshid=xzfibr5v504q6>, onurtravel.kz, <https://instagram.com/travelbox.kz?igshid=1cuofplzhss0a>, https://instagram.com/tq_kz?igshid=eeiajnm8yag2, <https://instagram.com/travel.allinclusive?igshid=1rb8bszre4bz8>, https://www.instagram.com/steppe_spirit/, <https://www.instagram.com/sptravel.kz/>. Всего собрано около 110 рекламно-информационных текстов туристических компаний, отобранных методом сплошной выборки.

Обсуждение. Туристический дискурс представляет собой сложный феномен, который обладает рядом неотъемлемых дискурсообразующих признаков, а именно:

участников, места и времени (хронотопа) коммуникации, целей, концептов, стратегий и тактик, материала, жанров и стилей, ценностей [13, 10 стр.]. Согласно существующей классификации выделяются следующие компоненты туристического дискурса: 1. Коммуниканты. Отправители текста: турагенты, туроператоры, экскурсоводы, гиды-переводчики, гостиничный и прочий персонал и т.д. Получатели текста: туристы, экскурсанты, потенциальные клиенты. 2. Место коммуникации: офис туристической компании, виртуальное общение на сайте туроператоров и турагентств, туристический автобус, улица города, музей. 3. Цели: для адресанта – получение прибыли; для адресата – получение экскурсионно-туристической услуги. 4. Ключевой концепт: путешествие. 5. Стратегии: позитива, информирования, привлечения, вежливости, партнерства. 6. Материал: информирующие тексты на историческую, культурную, страноведческую, искусствоведческую тематику, путеводители, рекламные туристические проспекты, брошюры, листовки, отзывы туристов и т.д. 7. Жанры и стили: письменный – печатные тексты; устный – экскурсия, диалог с услугодателем, аудиогид, видеопутеводитель и др. [14]. Основными системообразующими жанрами туристического дискурса являются путеводитель как поликодовая форма письменной коммуникации, экскурсия как интерактивная форма устной коммуникации и интернет-портал как форма компьютерно-опосредованной коммуникации. Все эти тексты являются прагматически ориентированными и обладают рядом соответствующих функций (информативная, оценочная, побудительная и персуазивная (воздействующая), реализуемых в определенных видах коммуникаций. Информативная функция подкрепляется энциклопедичностью, точностью, различной полезной информацией – историческая справка, иллюстрации, фотографии, карты, таблицы и т.п. Оценочная функция реализуется посредством качественных прилагательных (*прекрасные пейзажи; красивая долина; зрелищное шоу*), прилагательных в превосходной степени (*крупнейшая международная*

выставка; самые интересные туристические места), языковых средств выразительности (эпитет, метафора, гиперболо, сравнение, перифраз, олицетворение) (*живописные Кольсайские озера, прозванные жемчужинами Северного Тянь-Шаня; ослепительная красота; грандиозное путешествие; голубая чаша озера; жемчужина Казахстана; россыпь архитектурных жемчужин*). Побудительная функция служит для реализации коммуникативных целей коммуникатора: привлечения внимания, побуждения к действию адресата, а именно, принятия решения о приобретении туристической услуги. Используются вербальные выражения повелительной модальности. *Обратите внимание на...* Побудительная функция отличается от воздействующей тем, что адресат действует в силу активизации желания. Использование языковых средств, способствующих сознательному принятию решения о приобретении туристической услуги является целью воздействующей функции. В этом случае в коммуникацию включаются глаголы-императивы. 1) *Торопитесь! Количество мест ограничено!* 2) *Для более подробной информации пишите или звоните.* 3) *Звоните и бронируйте.*

Как видим, налицо прагматический потенциал используемых языковых единиц. Безусловно, прагматическая установка адресанта текстов туристического сегмента (позиционирование и продвижение туристического продукта) сближает данный вид дискурса с рекламным дискурсом, в котором доминирующим является воздействующая функция. Число средств воздействия на адресата, используемых в туристическом дискурсе, является открытым множеством и постоянно увеличивается за счет индивидуально-авторских инновационных приемов. Эффективность такого рода текстов (рекламных путеводителей, проспектов) определяется, в частности, грамотным выбором коммуникативных стратегий и тактик речевого воздействия при учете всех прагматических условий.

Проблему речевой персуазивности и взаимодействия коммуникантов наиболее точно осветила в своих трудах О.С. Иссерс. По мнению автора, «речевая стратегия представляет

собой комплекс речевых действий, направленных на достижение коммуникативных целей» [15, 54 стр.]. Как уже было сказано выше, речевых тактик может быть несколько, поскольку адресант использует различные способы для того чтобы повлиять на собеседника, тем самым привести последнего к необходимому решению – приобретению туристической услуги. В качестве синонимов к слову «тактика» также можно употреблять слова «прием» и «ход» [16, 110 стр.].

Для реализации главных целей воздействия на адресат в изучаемом типе речевого взаимодействия используется целый ряд стратегий и тактик (координационная, селективная, нивелирующая, усиливающая/уменьшающая, манипулятивная, стратегия позитива, аргументативная, когнитивная, стратегии доминирования субъекта и кооперации субъекта с адресатом, позиционирующая, оптимизирующая, коммуникативные стратегии, а также целый ряд тактик, составляющих эти стратегии: апелляция к честности и надежности, ссылка на авторитет, тактика подмазывания аргумента, быстрота, оперативность, шикарная жизнь, давление, выгодное предложение, апелляция к фоновым знаниям, обращение к чувствам. Отдельные виды стратегий и тактик туристического дискурса описаны в работах Т. Бриш (координационная, селективная, нивелирующая, усиливающая/уменьшающая, манипулятивная стратегии) [17], Гончаровой Л.М. (стратегия позитива) [18], Тюленевой Н.А. (аргументативная и когнитивная стратегии) [9], Филатовой Н.В. (стратегии доминирования субъекта и кооперации субъекта с адресатом) [8], Пироговой Ю.К. (позиционирующая и оптимизирующая стратегии) [19].

Будучи ограниченными рамками данной статьи, остановимся на некоторых персуазивных (воздействующих) стратегиях и тактиках их проявления в казахстанских туристических рекламных текстах.

Результаты. Комплексный анализ популярных текстов рекламной коммуникации в сфере туризма позволил нам выявить наиболее часто используемые (а значит, значимые) речевые тактики, с помощью которых реа-

лизуется стратегия позитива, предложенная российским исследователем Л.М. Гончаровой [18, 203 стр.]. Как утверждает автор, данная стратегия предполагает взаимодействие с адресатом, его правильную оценку и умение подстроиться под его вкусы, привычки и стиль общения, в результате чего адресат, как правило, должен получить благоприятные ощущения [там же, 204 стр.].

В казахстанском туристическом дискурсе стратегия позитива находит проявление в использовании следующих позитивно настраивающих речевых тактик:

- 1) «Апелляция к честности и надежности»:
 - *12 лет с вами* (<https://instagram.com/travelbox.kz?igshid=1cuofplzhss0a>).
 - *Качественный отдых* (<https://instagram.com/satti.travel?igshid=xzfibr5v504q6>).
 - *Нам стоит доверять* (www.tez-tour.com).
 - *Опыт – более 19 лет успешной работы с безоговорочной поддержкой каждого клиента позволили нам вырасти в сплоченную команду, предлагающую лучшие решения* (kaztour.kz).
 - *Опыт работы 14 лет* (onur-travel.kz).
 - *Бронируя у нас тур, Вы можете быть уверены, что отличный отдых Вам обеспечен!* (onur-travel.kz)
 - *Вам гарантирован отличный отдых* (www.tez-tour.com).
 - *В общем отдых гарантируем!* (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).
 - *Бесподобный уикэнд обеспечен!* (https://www.instagram.com/steppe_spirit/)
 - *Это будет прекрасное мини-путешествие в зимнюю сказку. Мы гарантируем, что вам обязательно понравится* (<https://www.instagram.com/sptravel.kz/>).
 - *Мы позаботимся о комфортном проезде до места, наш гид расскажет тебе всю информацию в очень интересной форме, ты сможешь познакомиться с новыми людьми и оценить всю красоту в деталях, наш фотограф поможет тебе сделать самые крутые кадры, а пикник на природе всегда самый вкусный!* (<https://www.instagram.com/sptravel.kz/>)
 - *Мы гарантируем тебе увлекательнейшее путешествие* (<https://www.instagram.com/sptravel.kz/>).

2) «Ссылка на авторитет» (адресат прибегает к мнению людей, вызывающих доверие, отзывам и опросам):

- Поэты называют это место «мастерской скульптора по имени Ветер», казахстанские туристы называют одним из самых экзотических мест отдыха в наших краях» (<https://taukomek.kz/tury-vyходnogo-dnya/charynskij-kanon/>).

- В самом сердце спа находится хамам – излюбленное место отдыха великих султанов (<https://www.rixos.com/ru/hotel-resort/rixos-water-world-aktau/>).

3) Так называемая тактика «Подмазывания аргумента» (тактика используется для того, чтобы сделать комплимент адресату):

- Уникальное предложение для ценителей британского футбола! (<https://instagram.com/travelbox.kz?igshid=1cuofplzhss0a>)

- А для самых отважных и сильных конечной целью станет станция T1 (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Мы гордимся очередным походом с Вами. Ведь с нами были самые смелые, стойкие и дружные ребята (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Самые смелые отправились на экстремальное скалолазание по каньонам (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Для самых активных будет поход на второе озеро! (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Для любителей и ценителей истории, архитектурного наследия, легенд и преданий Туркестан и его окрестности – неиссякаемый кладезь неизведанного (<https://www.instagram.com/sptravel.kz/>).

4) «Быстрота, оперативность» (обещание быстрого обслуживания клиента):

- Быстрое оформление визы (<https://instagram.com/travelbox.kz?igshid=1cuofplzhss0a>).

5) «Шикарная жизнь»:

- Сочетание изумительных удобств и обстановки, а также изысканной кухни делает Rixos Water World Aktau уникальным роскошным семейным курортом, а удобное расположение в

20 км от города Актау и 49 км от аэропорта Актау является еще одним преимуществом (<https://www.rixos.com/ru/hotel-resort/rixos-water-world-aktau/>).

б) «Давление» (воздействие на волю; используются глаголы-императивы):

- Успеи посетить 3 локации за 1 день (TQ_KZ).

- Скорей выбирай горящий тур TOPFLIGHT! (<https://instagram.com/travelbox.kz?igshid=1cuofplzhss0a>)

- Скорее обращайтесь к нам (<https://instagram.com/travelbox.kz?igshid=1cuofplzhss0a>).

- Напишите в Direct (<https://instagram.com/travelbox.kz?igshid=1cuofplzhss0a>).

- Свяжитесь с нами (<https://instagram.com/travel.allinclusive?igshid=1rb8bszre4bz8>).

- Количество мест ограничено! (<https://instagram.com/travel.allinclusive?igshid=1rb8bszre4bz8>)

- Билетов на Иссыкское озеро с каждым днем все меньше и меньше. Осталось всего несколько мест. Поторопитесь (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Скорее успеите насладиться бархатным сезоном и сделать кучу трюков как на нашем видео (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Скорее регистрируйтесь (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Скорее проходи регистрацию и зови своих друзей (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Бронируем места, дорогие. Торопитесь! (<https://www.instagram.com/sptravel.kz/>)

- Мест осталось ограниченное количество. Так что поторопитесь! (<https://www.instagram.com/sptravel.kz/>)

7) «Выгодное предложение»:

- Международные опыт и долгосрочное сотрудничество с партнерами позволяет предлагать вам специальные предложения из Алматы, Нур-Султана, Шымкента, Караганды и других городов Казахстана по привлекательным ценам (<https://kztour.kz/>).

- Компания "Proagent" предлагает Вам туры

выходного дня на Кольсай + Кайынды + Черный каньон по самым выгодным ценам на рынке! (pro-agent.kz)

- Очень доступные и горячие предложения (https://instagram.com/tq_kz?Igshid=eeiajnm8yag2).

- Спешиим успеть на выгодные цены (https://instagram.com/tq_kz ?igshid=eeia jnm8yag2).

- Все включено! (https://instagram.com/travelbox.kz?igshid=1cuofplzhss0a)

- У Вас есть возможность покататься на лодках, верхом на лошадях, порыбачить и отведать свежей вкуснейшей форели (TQ_KZ).

- Выгодные предложения – международный опыт и долгосрочное сотрудничество с партнерами позволяют предлагать вам специальные предложения из Алматы, Нур-Султана, Шымкента, Караганды и других городов Казахстана по привлекательным ценам (kaztour.kz).

- Это очень весело и к тому же бесплатно (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Вас ждет буквально полный пакет удовольствия (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Цены, как обычно, самые приемлемые (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Поход будет бесплатным (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

- Специально для Вас наша команда решила провести бесплатную экскурсию в г. Алматы на тему «История города Верненского периода» в историческом центре Алматы – парке 28 панфиловцев (https://www.instagram.com/sptravel.kz/).

- А пока приглашаем Вас с нами в наши великоколенные поездки, и не важно куда, мы все равно гарантируем суперское настроение и прекрасный отдых с нашей командой (https://www.instagram.com/sptravel.kz/).

- Детям до 5 лет бесплатно (https://www.instagram.com/sptravel.kz/).

- Два тура по цене одного! (https://www.instagram.com/sptravel.kz/)

8) «Апелляция к фоновым знаниям» (предполагается обоюдное знание культурных ценностей участниками коммуникативного акта):

- Расстояние от смотровой площадки до ракеты будет всего один километр, так что вы сможете на себе почувствовать «рокот космодрома!» (https://www.advantour.com/rus/kazakhstan/tours/baikonur-launch-tour.htm)

- Тур на запуск ракеты «Союз» с Байконура в 2021 (https://www.advantour.com/rus/kazakhstan/tours/group.htm).

- В парке Кок-Тобе вы также увидите памятник знаменитой ливерпульской четверке – группе «The Beatles» (https://www.advantour.com/rus/kazakhstan/tours/chimbulak-medeo-tour.htm).

- АЛЖИР был самым большим концентрационным лагерем для жен изменников родины и их детей в СССР (https://www.advantour.com/rus/kazakhstan /tours/nur-sultan-day-tours.htm).

- Первый полет Гагарина ... все эти события неразрывно связаны с космодромом Байконур (https://www.advantour.com/rus/kazakhstan/tourism.htm).

9) «Обращение к чувствам» (тактика, основанная на чувствах, как правило, это любовь и забота о близких):

- Rixy Kids Club – идеальный мир, созданный специально для маленьких гостей. Родители смогут отдохнуть и расслабиться, зная, что дети веселятся, наслаждаясь лучшими каникулами, какие только можно вообразить (https://www.rixos.com/ru/hotel-resort/rixos-waterworld-aktau).

- Команда профессиональных аниматоров с увлекательными программами подарит Вашим детям незабываемые впечатления (kaztour.kz).

- А также множество акций для детей (TQ_KZ).

- Данный тур идеально подходит для поездок с детьми! (TQ_KZ)

- Бери друзей, семью и любимых, чтобы провести с ними выходные в зимней сказке (https://www.instagram.com/steppe_spirit/).

Частотность использования перечисленных выше тактик представлена следующим образом:

Тактики стратегии позитива казахстанского рекламного туристического дискурса	Частотность реализации
«Выгодное предложение»	29
«Апелляция к честности и надежности»	26
«Давление»	26
«Подмазывание аргумента»	9
«Апелляция к фоновым знаниям»	7
«Обращение к чувствам»	6
«Ссылка на авторитет»	4
«Быстрота, оперативность»	3
«Шикарная жизнь»	3

Выводы. Проведенное нами исследование наглядно показало, что используемый для изучения туристического дискурса когнитивно-прагматический подход позволяет изучить этнокультурное сознание типичного представителя целевой аудитории, выявить стереотипы, которые связаны с тем или иным родом коммерческой деятельности, определить доминанты, преобладающие в его картине мира. Наши наблюдения за казахстанским туристическим дискурсом (рассматривались только русскоязычные тексты) позволили выявить стратегии и тактики, являющиеся наиболее популярными и важными для продвижения услуг в сфере казахстанского туризма.

Специфика коммуникативной стратегии позитива, рассмотренная в данной статье, основывается на частотности использования таких тактик, как «выгодное предложение», «апелляция к честности и надежности» и «давление».

Мы считаем, что специфические национальные особенности, обусловленные историей, культурой страны, менталитетом жителей, ожиданиями потенциальных клиентов, желающих увидеть культурные ценности и познать новые ощущения, играют особую роль в туристическом дискурсе и оказывают существенное влияние на выбор речевых стратегий и тактик участниками коммуникации.

Список литературы

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс, 1974. – 446 с.
2. Ван Дейк Т.А. К определению дискурса [Электрон. ресурс]. – 1998. – URL: <http://www.psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm> (дата обращения: 30.10.2020)
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. Ярцева В.Н. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Бабаян В.Н., Круглова С.Л. Теория дискурса в системе наук о языке // Ярославский педагогический вестник. 2002. [Электрон. ресурс]. – URL: http://vestnik.yspu.org/releases/novye_Issledovaniy/17_9/ (дата обращения: 30.10.2020)
5. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
6. Карасик В.И. О типах дискурса / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Сборник научных трудов. – Волгоград: Перемена. – 2000. – С. 3-18.
7. Овчинникова М.С. Овчинникова П.А. Туристический дискурс – современная реалья? // Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) Volume 3, Issue III, September 2018. – С. 151-155.
8. Филатова Н.В. Дискурс сферы туризма в прагматическом и лингвистическом аспектах: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2014. – 25 с.
9. Тюленева Н.А. Лингвокогнитивные стратегии позиционирования и продвижения туристических услуг в российской и англо-американской рекламе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2008. – 19 с.

10. Погодаева С.А. Языковые средства аргументации во французском туристическом дискурсе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Иркутск, 2008. – 20 с.
11. Новикова Э.Ю. Жанровые, ценностные и транслатологические характеристики международного туристического дискурса в немецкой и русской лингвокультурах: автореф. дис. ... док. филол. наук. – Уфа, 2019. – 39 с.
12. Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов. М.: Едиториал УРСС, 2005. 288 с. 13. Погодаева С.А. Побудительность в туристическом дискурсе / С.А. Погодаева // Вестник ИГЛУ. Сер. Филология. – Иркутск: ИГЛУ, 2008. – № 1. – С. 167-169.
14. Сазонова П.И. Перевод экскурсии: дискурсивно-обусловленные особенности // Вестник ВолГУ. 2016. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perevod-ekskursii-diskursivno-obuslovlennye-osobennosti/viewer> (дата обращения: 01.11.2020)
15. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: URSS / УРСС; ЛКИ, 2008. – 288 с.
16. Панченко Е.И. К вопросу о лингвистическом статусе туристического дискурса / Е.И. Панченко. – Днепропетровск: Днепропетровский национальный университет, 2012. – С. 66-72.
17. Brysch T. Tourismus als Gegenstand kommunikationswissenschaftlicher Forschung – dargestellt am Beispiel des Reiseverkaufsgesprächs. 2001. S. 113.
18. Гончарова Л.М. Стратегии и тактики рекламных текстов туристской сферы // Сервис в России и за рубежом. 2011. [Электрон. ресурс]. – URL: <file:///C:/Users/www/Downloads/strategii-i-taktiki-reklamnyh-tekstov-turistskoj-sfery.pdf> (дата обращения: 31.10.2020)
19. Пирогова Ю.К. Стратегии коммуникативного воздействия в рекламе: опыт типологизации // Труды международного семинара.– М. Диалог 2001.

Ш.К.Жаркынбекова, С.Т. Исина

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Қазақстандағы туристік дискурстың прагмалингвистикалық ерекшеліктері

Аннотация: Мақалада туристік дискурсты когнитивті-прагматикалық көзқарас шеңберінде зерттеу тұжырымдамасы көрсетілген, институционалды дискурстың осы түрін тактикалық және стратегиялық ұйымдастыру мәселелері қарастырылған. Лингвистикалық зерттеулер талдауы көрсеткендей, туристік дискурстың типологиялық орны туралы мәселе әлі де талқылануда. Туристік және жарнамалық дискурстардың өзара байланысы көрсетілген. Зерттеу мақсаты – туристік дискурстың негізгі коммуникациялық стратегиялары мен тактикаларын анықтау. Қазақстанның туристік аймақтары туралы жарнамалық мәтіндердің үлгісінде дискурстың осы түрінің басты мақсаты – қабылдаушыға әсер ету үшін қолданылатын бірқатар сөйлеу стратегиялары мен тактикалары анықталған. «Позитивтік» стратегия мен оны жүзеге асыру тактикалары, яғни адалдық пен сенімділік, билікке сілтеме жасау, дәлелдеу, шапшаңдық, сәнді өмір, қысым жасау, пайдалы ұсыныс, адресаттың бастапқы білімі, сезімге жүгіну сияқты тактикалар қарастырылған.

Кілт сөздер: дискурс, сөйлеу әрекеті, туристік дискурс, коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар, туристік мәтін.

Sh.K. Zharkynbekova, S.T. Issina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Pragmalinguistic features of Kazakh tourism discourse

Abstract: This paper highlights the concept of studying tourism discourse within the cognitive and pragmatic approach. It also studies the issues of tactical and strategic organization of this type of institutional

discourse. As the analysis of linguistic studies has shown, the problem of typological status of tourism discourse is argumentative. There is demonstrated relationship between tourism and advertising discourses. The aim of the study is to identify the main communication strategies and tactics of tourism discourse. On the example of advertising texts about tourist places in Kazakhstan several speech strategies and tactics used to implement the main purpose of this type of discourse – the impact on the addressee. The strategy of positive and tactics of its implementation as honesty and reliability, reference to authority, greasing on argument, quickness, chic life, pressure, advantageous offer, background knowledge of the addressee, and appeal to feelings are revealed.

Key words: discourse, speech activity, tourism discourse, communicative strategies and tactics, tourist text.

References

1. Benvenist E. *Obschaja lingvistika* [General linguistics] (Progress, Moscow, 1974).
2. Van Dejk T.A. K opredeleniju diskursa [To the definition of discourse]. Available at: <http://www.psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm> (accessed 30.10.2020)
3. Jartseva V.N. *Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar'* [Linguistic encyclopedic dictionary] (Sovetskaja enciklopedija, Moscow, 1990).
4. Babayan V.N., Kruglova S.L. *Teorija diskursa v sisteme nauk o jazyke* [Theory of discourse in the system of language sciences], *Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik* [Yaroslavl Pedagogical Bulletin, (2002). Available at: http://vestnik.yspu.org/releases/novye_issledovaniy/17_9/ [in Russian]. (accessed: 30.10.2020).
5. Van Dejk T.A. *Jazyk. Poznanie. Kommunikatsija*. [Language. Cognition. Communication] (BGK imeni I. Boduena de Kurtene, Blagoveschensk, 2000).
6. Karasik V.I. O tipah diskursa [About types of discourse]. *Sbornik nauchnyh trudov "Jazykovaja lichnost': institutsional'nyj i personal'nyj diskurs"* [Collection of scientific papers "Linguistic personality: institutional and personal discourse". Volgograd, 2000, pp. 3-18.
7. Ovchinnikova M.S., Ovchinnikova P.A. *Turisticheskij diskurs – sovremennaja realija?* [Is the tourism discourse a contemporary reality?] // *Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) Volume 3, Issue III, September 2018.* – P. 151-155.
8. Filatova N.V. *Diskurs sfery turizma v pragmaticheskom i lingvisticheskom aspektah*. Candidate diss. [Tourism discourse in pragmatic and linguistic aspects. Candidate thesis]. Moscow, 2014. 25 p.
9. Tjuleneva N.A. *Lingvokognitivnye strategii pozitsionirovanija i prodvizhenija turisticheskikh uslug v rossijskoj i anglo-amerikanskoj reklame*. Candidate diss. [Linguistic-cognitive strategies for positioning and promoting travel services in Russian and Anglo-American advertising. Candidate thesis]. Ekaterinburg, 2008. 19 p.
10. Pogodaeva S.A. *Jazykovye sredstva argumentatsii vo francuzskom turisticheskom diskurse*. Candidate diss. [Linguistic means of argumentation in French tourism discourse. Candidate thesis]. Irkutsk, 2008. 20 p.
11. Novikova E.Ju. *Zhanrovyje, tsennostnyje i translatologicheskie harakteristiki mezhdunarodnogo turisticheskogo diskursa v nemetskoj i ruskoj lingvokul'turah*. Doctor diss. [Genre, value and translational characteristics of international tourist discourse in German and Russian linguistic cultures. Doctor thesis]. Ufa, 2019. 39 p.
12. Dobrosklonskaja T.G. *Voprosy izuchenija mediatekstov*. [Issues of studying media texts] (Editorial URSS, Moscow, 2005)
13. Pogodaeva S.A. *Pobuditel'nost' v turisticheskom diskurse* [Incentive in tourism discourse], *Vestnik IGLU* [Bulletin of ISLU], 1, 167-169 (2008). [in Russian]
14. Sazonova P.I. *Perevod ekskursii: diskursivno-obeslovlennye osobennosti* [Translation of the excursion: discursively conditioned features], *Vestnik VolGU* [Bulletin VolSU], (2016). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/perevod-ekskursii-diskursivno-obuslovlennye-osobennosti/viewer>. [in Russian]. (accessed 01.11.2020).
15. Issers O.S. *Kommunikativnye strategii i taktiki ruskoj rechi* [Communicative strategies and tactics of Russian speech] (URSS; LKI, Moscow, 2008).
16. Panchenko E.I. *K voprosu o lingvisticheskom statuse turisticheskogo diskursa* [On the question of the linguistic status of tourism discourse], *Dnepropetrovskij natsional'nyj universitet* [Dnepropetrovsk State University]. Dnepropetrovsk, 2012, pp. 66-72.

17. Brysch T. Tourismus als Gegenstand kommunikationswissenschaftlicher Forschung – dargestellt am Beispiel des Reiseverkaufsgesprächs. 2001, p. 113.

18. Goncharova L.M. Strategii i taktiki reklamnyh tekstov turistskoj sfery [Strategies and tactics of advertising texts in tourism sector], Servis v Rossii i za rubezhom [Service in Russia and abroad], (2011). Available at: <file:///C:/Users/www/Downloads/strategii-i-taktiki-reklamnyh-tekstov-turistskoy-sfery.pdf>. [in Russian]. (accessed 31.10.2020).

19. Pirogova Ju.K. Strategii kommunikativnogo vozdeistvija v reklame: opyt tipologizatsii [Communication strategies in advertising: the experience of typology]. Trudy mezhdunarodnogo seminar [Papers of international seminar]. Dialog, Moscow, 2001.

Сведения об авторах:

Жаркынбекова Шолпан Кузаровна – основной автор, доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Мунайтпасова 11, Нур-Султан, Казахстан.

Исина Салтанат Таубайкызы – магистрант 2-го года обучения специальности «Русский язык и литература», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Мунайтпасова 11, Нур-Султан, Казахстан.

Zharkynbekova Sholpan Kuzarovna – The main author, Doctor of Philology, Prof. of Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaytpasov str., h. 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Issina Saltanat Taubaykyzy – The 2nd year master’s student in the “Russian language and Literature” of Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaytpasov str., h. 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ш. Құрманбайұлы¹, Ж. Жұмабаева²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: sheru_64@mail.ru¹, janar_tolendi@mail.ru²)**Тілдік тұлғаны қалыптастырудағы мәтіннің рөлі**

Аңдатпа. Мақалада оқушының тілдік тұлғасы қарастырылады. Оқушыны тілдік тұлға ретінде қалыптастыру үшін мәтіннің қызметі, оның мазмұны мен қолданысы айтылады. Сонымен қатар, оқушының тілдік тұлғасының лексикалық ерекшелігі де сөз болады. Мектеп оқулықтарындағы мәтіндердің оқушының рухани жағынан дамуына және тұлға ретінде қалыптасуына әсері де мақалада қамтылады. Себебі зерттеулер көрсетіп отырғанындай тілдік тұлға қалыптасуының негізі баланың мектепте оқып жүрген кезеңінде қаланады. Сондықтан бастауыш сыныпта да, жоғарғы сыныптарда да оқушының тілдік тұлғасын қалыптастыруда оқулықтар мәтінінің алатын орны айрықша. Сабақ барысында мұғалім осы мәтіндерді негізге алады. Оқушы да пән мазмұнына қатысты негізгі мәліметтермен оқулық мәтіні арқылы танысады. Ендеше, оқушының тілдік тұлғасының қалыптасуында оқулық мәтіні өте маңызды рөл атқарады. Тілдік тұлға туралы айтылған зерттеулерді негізге ала отырып, оқушыларды тілдік тұлға ретінде қалыптастырудың маңызы қандай деген мәселе қарастырылды.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, оқушының тілдік тұлғасы, мәтін, тілдік тұлға қалыптастырудағы мәтіннің рөлі, оқушы тілдік тұлғасының құрылымы, оқушы санасына рухани мұраны сіңіру, лингвистикалық құзыреттілік, оқушы тілдік тұлғасының лексикалық ерекшеліктері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-70-75>

Түсті: 20.02.21 / Қайта түзетілді: 04.03.21 / Жарияланымға рұқсат етілді: 18.03.21

Кіріспе. Адам тұлға болып тумады. Ол белгілі бір қоғамда, әлеуметтік ортада өмір сүре отырып жеке тұлға ретінде қалыптасды. Сол қоғамдағы, әлеуметтік ортадағы мәдени кеңістік, тілдік орта оның тілдік тұлғасының қалыптасуына негіз қалайды. Ю.Н. Караулов тілдік тұлғаның құрылымы вербалды-семантикалық, тезаурустық (тілдік-когнитивтік) және уәждік (мотивациялық немесе уәждік-прагматикалық) үш деңгейден тұратынын атап көрсетеді [1, 36 б.].

Мектеп оқушысы соның ең бірінші сатысынан бастауыш сыныпта өтеді. Бұл кезеңде бала тілдің лексикасы мен грамматикасын меңгеріп, ойын қарапайым түрде еркін жеткізе алады. Ал екінші тезаурустық деңгейде

жеке адамның өзі үшін де, әлеуметтік-топтық әрі ұлттық ауқымда маңызы бар ұғымдар мен құндылықтар орны анықталып, оның санасында әлемнің тілдік бейнесі көрініс табады. Бұл кезең, негізінен, адамның жасөспірім шағында тұтастай қалыптасып, одан кейін өмір бойы дамып, өзгеріске ұшырап отыруы мүмкін. Ал үшінші уәждік деңгей қарым-қатынас саласын, коммуникативтік жағдаяттарды, коммуникативтік қажеттіліктер мен тұлғаның коммуникативтік мінез-құлқын қамтиды. Бұл деңгейде тілдің синонимдері мен синтаксистік мүмкіндіктерін жетік меңгеру жүзеге асады. Тезаурустық деңгей мен уәждік деңгейде тілдік тұлғаның негізгі ерекшелігі анықталады.

Зерттеу әдістері. Зерттеулер көрсетіп отырғанындай, тілдік тұлға қалыптасуының негізі баланың мектепте оқып жүрген кезеңінде қаланады. Сондықтан да бастауыш сыныпта да, жоғарғы сыныптарда да оқушының тілдік тұлғасын қалыптастыруда оқулықтар мәтінінің алатын орны айрықша. Сабақ барысында мұғалім осы мәтіндерді негізге алады. Оқушы да пән мазмұнына қатысты негізгі мәліметтермен оқулық мәтіні арқылы танысады. Ендеше, оқушының тілдік тұлғасының қалыптасуында оқулық мәтіні өте маңызды рөл атқарады. Мәтіннің мазмұны және ондағы тілдік ерекшеліктер мен таным оқушылардың өзіндік тілдік тұлғасының қалыптасуына ықпал етеді. Ал мәтінді оқушы тұтастай қабылдау үшін мұғалімінің де түрлі әдістері әсер етеді.

Талқылау. Оқушының тілдік тұлға ретіндегі лингвистикалық құзыреттілігін қалыптастыру – қазіргі білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі. Жүйелі ойлайтын, оқулықтағы автор мәтінінің негізгі ойы мен оқиға желісін бұзбай айтып бере алатын (мәтінді түсініп, қайта айтып беру) және белгілі бір тақырып, мәселе туралы өзі де ой қорытып, оны өзгелерге түсінікті түрде жеткізе алатын жеке адамды тәрбиелеу өте маңызды. Ғалымдардың білім беру мен оқытудың педагогикалық шегіне ерекше назар аударуы тіл иесін, оқушының тілдік тұлғасын қалыптастырумен тығыз байланысты. Мұның себебі бүгінгі баланың ертеңгі ұлттың болашағы екенін үлкен жауапкершілікпен сезіне отырып, оқулық пен онда беріліп отырған мәтінге антропоөзектік тұрғыдан қарауда жатыр.

Тілдік тұлғаның қалыптасуына ақпараттық технология мен интернет-ортаның ықпалы өте күшті болып отырған қазіргі заманда бұл мәселенің өзектілігі бұрынғыдан да арта түсті.

Сонымен қатар, түрлі ұлттар мен ұлыстар өкілдері қатар өмір сүріп жатқан қазақ қоғамында тілдік-мәдени тұтастыққа, этностық және ұлттық бірегейлікке қол жеткізу де аса маңызды факторлардың біріне айналып отыр. Ұттың, оның тілінің өміршеңдігі этнос мәдениеті мен тілінің ұрпақ санасына қалай сіңірілгеніне тікелей тәуелді. Міне, сол себеп-

тен де тілдік тұлғаны тәрбиелеудің мән-маңызы барынша артып, толық жетілген тілдік тұлғаны қалыптастыру барлық гуманитарлық пәндердің міндетіне айналды. Тілдік тұлғаны дамытуға психологтардың, лингвистердің, әдебиетшілердің, тарихшылар мен әлеуметтанушылардың айрықша назар аударуының мәні де осында жатыр. Әрине, мәселенің тарихи, тілдік, психологиялық, әлеуметтік ерекшеліктерін аталған ғылымдар тұрғысынан зерделеудің мәні зор. Оны ешкім жоққа шығара алмайды. Алайда, соның ішінде, бұл мәселені зерттеуде тіл ғылымының алатын орны бөлек, маңызы ерек екені ешбір талас тудырмайды. Өйткені бірнеше ғылым тоғысында қарастырылып, түрлі аспектіде сөз болып жатқан осы «тілдік тұлға» ұғымының өзі тілмен тікелей байланыста туындап отырған зерттеу нысаны. Соған сәйкес, бұл бағыттағы зерттеулерде лингвистиканың негізгі орынды иеленіп, бұл саладағы зерттеулердің қарқын алып отыруы табиғи нәрсе.

Сөз болып отырған мәселеге тіл ғылымы тұрғысынан келгенде тек «тілдік тұлға» ғана емес, сол тілдік тұлғаны тәрбиелеуге, дамытуға, қалыптастыруға зор ықпал ететін «мәтін» де тілдік бірлік, тілдің басты ұғымдарының бірі.

Мәтіннің бірнеше түрі бар. Оның мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктері тағы бар. Сонымен бірге, сол мәтінді түзуден немесе дайын мәтінді таңдаудан бастап, оларды оқулықтарға енгізіп, сол арқылы тілдік тұлғаны қалыптастыруға тағы да тіл, әдебиет, психология, педагогика, әлеуметтану, оқыту әдістемесі сияқты бірнеше ғылым қатар араласады. Онсыз ортақ мақсатқа қол жеткізу оңай болмайды. Мәселен, мәтіннің көркемдік жағы, тіл байлығы, стилі мінсіз болғанмен тәрбиелік мәні ескерілмесе, баланың жас ерекшелігі назардан тыс қалса педагогикалық, психологиялық талаптар орындалмайды. Оқулық мәтініне әр қырынан назар аударып, кешенді түрде қарау талабы да осыдан туындайды.

Профессор Н.Д. Десяева «Баланың тілдік тұлғасы және оның бастауыш мектепте қалыптасу жолдары» атты мақаласында төменгі

сынып оқушысының тілдік тұлғасын қалыптастыратын бірнеше факторды атып көрсетеді.

1. Баланың ұжымдағы, отбасындағы әлеуметтік мәртебесі бірден өзгеріп, оның негізгі міндеті білім алу, сол жолда әрекет ету, оқу үдерісінде тәжірибе жинақтау болуына байланысты оның мінез-құлқы да өзгере бастайды.

2. Бастауыш сыныптағы оқу-тану қызметі, ең алдымен, оның қоршаған ортаны тануы арқылы сезіну, қабылдау сияқты психикалық үдерістердің дамуына ықпал етеді. Бастауыш сынып оқушысы білуге құштарлығымен, тез қабылдайтындығымен ерекшеленді. Оларда бірінші сигнал жүйесінің басымдыққа ие болуына байланысты сөз-логикалық емес, көрнекі бейнелік жад жақсы дамыған. Сондықтан бастауыш сыныпта 1) олардың сөздік қорында нақты мағынаны білдіретін тұрақты сөз тіркестерін көбірек беріп; 2) сөйлеудің ерекше жанры ретінде мәтінді мазмұндап айтып беруге (пересказ) мән берілгені жөн.

3. Төменгі сынып оқушыларының тағы бір ерекше қасиеті олар ұқсас заттарды нашар ажыратады. Сондықтан оларға салыстыра-салғастыра сипаттайтын арнайы мәтіндерді оқыту мен бейнелерді пайдалану тиімді.

4. Оқу барысында төменгі сынып оқушыларының сөздік-логикалық материалды, мағынаны еске сақтау және өз басқарып, оны реттеу қабілеті біртіндеп арта түседі. Олардың ойлау жүресінде заттар мен құбылыстардың мәнді белгілері бейнеленуіне орай алғашқы қорытындыларын жасап, өзіндік пайымдауларын айта бастайды. Олар ең қарарпайым тірек терминдерді меңгереді. (Мәселен, әліппе, ана тілі пәнінде – сөз, әріп, дыбыс, буын, сөйлем және т.б. терминдермен танысады. Ш.Қ.).

5. Дәл осы төменгі сынып жасында үлкендермен және өз құрдастарымен, ұжымен байланысын орнатып, әлеуметтену қасиеттері белсенді түрде қалыптаса бастайды. Бұл жаста оларды сөйлеу этикетіне үйретіп, бағалау жанрындағы мәтіндерді берген пайдалы. Ғалым одан әрі төменгі сынып оқушысының фонетикалық, лексикалық және синтаксистік

ерекшеліктеріне де тоқталады [2]. Осы сияқты төменгі сынып оқушыларының тілдік тұлғасы мен олардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру жайында Квасных Г.С. мақаласында [3] және басқа да көптеген еңбектерде, ал жоғары сынып оқушыларының тілдік тұлғасын қалыптастыру Н.В. Аниськинаның [4] кандидаттық диссертациясында, өзге де зерттеулерде арнайы сөз болады. Н.В. Аниськина диссертациясында жоғарғы сынып оқушыларының басын оқу үдерісі қосатындықтан мұндай тілдік тұлғаларға соған сәйкес жалпы психологиялық заңдылықтар тән деген тұжырым жасайды. Осы автор сөйлеу жанрын меңгеру 15-17 жасқа қарай аяқталса, әдеби жанрларды, яғни әдеби тілді, әдебиеттердің стилі мен тілдік ерекшеліктерін игеру содан кейін басталатынын айтады.

Ғалымдардың аталған қорытындылары мен тұжырымдары оқулыққа енетін мәтіндерді таңдауда баланың жасы мен психологиялық ерекшеліктері қатаң ескеріп, мәтін түрі мен типтерін сол ерекшеліктерге лайықтап берудің аса маңызды екендігін көрсетеді. Оқулық жазу барысында мәселенің бұл қырына айрықша мән беріп, тілдік, педагогикалық талаптармен қатар психологиялық факторларды да назарда ұстау керектігі де еш күмән туғызбайды.

Нәтижелер. Мектеп оқушыларының тіл байлығы, ой ұшқырлығы мәтін арқылы дамитыны белгілі. Осымен байланысты оқушылар мәтіннің әңгімелеу, сипаттау, пайымдау түрлерімен таныса отырып, оларды талдайды, әрі сипаттама береді. Әңгімелеу мәтінінің, пайымдау мәтінінің, сипаттау мәтінінің анықтамаларын үйрене отырып, мәтіннің құрылымы бойынша талдау жасайды. Алайда мектеп оқушыларының сөздік қоры немесе тіл байлығы төмен, өзара қарым-қатынаста жаргон мен шетелдік лексиканы қолданады, керісінше, мәтінді мазмұндауда әдебиеттерден дәйексөздер, мәлімдемелер, фразеологиялық бұрылыстар қолданбайды. Ал оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылығының күрт төмендеуі сауаттылықтың төмендеуіне, тіл үйренуге, өз ойларын дұрыс логикалық түрде жеткізе алмауына әкеледі. Ал мұндай

жағдайларды болдырмас үшін оқушыларды тілдік тұлға ретінде мектеп қабырғасында дайындау қажет. Айталық, лингводидактикада тілдік тұлғаның екі ерекшелігі көрсетіледі. Оның бірі оқушының тілді қолдана білу қабілеті болса, екіншісі - ұлттық әдебиет, тіл және рухани құндылықтармен ерекшеленеді. Айналып келгенде, оқушының тілдік тұлғасы оның оқып отырған мәтінімен тікелей байланысты. Осымен байланысты ғалым Ф. Оразбаеваның пікірінше, тіл үйренуші оқылым арқылы бүкіл тілдік қатынасқа қажетті ақпараттан хабардар болады және оны тілдік қарым-қатынаста керегіне жаратады; оқылым әрекеті арқылы көңілге түйгенін тіл үйренуші жинақтайды, сұрыптайды, тұжырымдайды. Мұның өзі уақыт өте келе сарапқа түсіп, ғылым мен техникада жаңа ізденістердің шығуына жол ашады. Адамның қоғамдағы рөлі артады, коммуникация процесі дамиды [5]. Олай болса, оқушының тілдік тұлға болып қалыптасуына мәтіннің орны ерекше. Ол мәтін шағын, қызық әрі танымдық жағынан жоғары болуы шарт. Мысалы, оқушылардың өзінің салт-дәстүріне деген құрметін арттыру үшін мынадай мәтінді беруге болады. *Бүйрек /салт/. Соғым сойғанда үлкенге сыбаға жіберу, соғым басына шақыру ежелгі дәстүрлердің бірі. Жақын, таныс көрші адамдар соғым сойғаннан кейін бір-бірінің балаларына әдейі арнап «бүйрек» жібереді. Яғни балаларға лайықтап жүрек, бүйрек араластырып шағын сыбаға жолдайды. Бұл да балалардың көңіл-мерейін өсіретін, ағайын-туысқа жақындататын халық тәрбиесінің бір түрі [6]. Осы берілген шағын мәтіннен оқушылар соғым, жақын, сыбаға деген сөзді түсінбеуі мүмкін. Сондықтан оқушыларға мәтінде қолданылған соғым, жақын, сыбаға деген сөздердің анықтамасын түсіндіру керек. Айталық, соғым (этнографиялық) – дәстүрлі қазақ тұрмысынан келе жатқан қыс мезгілінде азық-түлік жағын ертерек етпен қамтамасыз ету үшін қыста сойылуға арналған, бағып-күтілген, негізінен ірі қара немесе уақ семіз мал деп соғым сөзінің мағынасын Қазақ әдеби тілінің сөздігі негізінде түсіндіріп беру керек. Сол сияқты сыбаға сөзінің де бірнеше мағынасын ашып түсіндіріп өтуге болады: а) (этнографиялық) құрметті қо-*

наққа, жақын-жуыққа арнап сақталған соғым еті; кәделі мүше; ә) үй ішінен жырақта жүрген балаға сақталған соғым ет; б) несібе, бұйырған, ырыздық. Оқушының сөздік қоры кеңейеді, қазақтың салт-дәстүрін де біле жүреді.

Тағы бір мәтінге назар аударатын болсақ, *Тізе бұғу (салт). Халық әдебі мен ғұрпында тізе бұғудің бірнеше түрі, жолы, шарттары бар. Мұның бәрі де негізінен әдептілік, тәртіп заңдарына негізделген.*

1. Жұмысы болып бір үйге келген адам шаруасын отырып айтады. Егер тым асығыс болса ол жайын айтып бір тізесін бұғуі керек. Бұл – шаңыраққа көрсетілген құрметтің белгісі. Бұл әдепті біреу ұмытып бара жатса, үй иесі «тізеңді неге бүкпейсің, біздің сиыр түреген тұрып бұзауласын дейсің бе?» деп өкпе, назын білдіреді. Халықта осындай да ырым бар.

2. Бұрынғы дәстүрде біреуден бата тілегенде ол адам бір тізесін бүгіп, екі қолын жаяды. Бұл әдет бүгінге дейін сақталған.

3. Ұрыста, жекпе-жекте немесе айтыс-тартыста жеңілген жақ немесе кешірім сұраған айтыпкер тізесін бүгіп, басын иіп, айыбын төлейді. Бұл құқықтық істерде қабылданған айып шараларының тармағында қаралып, белгіленген [6]. Берілген мәтіннен де оқушыларға мағынасы түсініксіз сөздерді сөздіктердің көмегімен түсіндіруге болады. Сондай-ақ, мәтіндегі көріктеу құралдарын табу да оқушының мәтінге деген көзқарасын өзгертеді. Осымен байланысты Н. Уәлидің пікірінше, көркем тілде қолданылатын түрлі метафора, эпитет, теңеулердің рөлі айрықша зор. Олардың басты қызметі сөзге тек бояу дарыту ғана емес. Бұлар – өмір құбылыстарын бейнелі түрде танытудың аса тиімді тәсілдері. Жазушыдан көріктеудің мұндай тәсілдерін талап етпей, тек сыртты сұлу сөз қолданыстарды бейнелі тілге балап, хош ала берсек, көркем тілге қойылар талаптың деңгейін мүлдем төмендетіп алар едік. Олай болса, оқушы көріктеу тәсілдері мәтінге бояу дарыту ғана емес, өмірді бейнелі тануға мүмкіндік беретінін ұғынуы керек [7, 196 б.]

Қорытынды. «Оқушының мәтінді толық түсінді ме?» деген сауалды ғалым Н. Уәлидің формуласы бойынша қарауға болады. Ғалым-

ның айтуынша, мәтін «автор → мәтін → оқырман» моделі бағытында емес, яғни «солдан оңға қарай емес, керісінше, оңнан солға қарай, яғни автор ← мәтін ← оқырман» моделі бойынша қарастыру әдісін қолдану қажет. Мәтін – айрықша тілдік код, сондықтан оқырман санасында мәтіндегі тілдік кодты аша алатындай тілдік білімнің болуы шарт, өйткені автор айтпақ ой-сезімін тілдік бірліктер арқылы кодқа салады. Ал тілдік білім дегеніміз сөзді, оның мағыналарын, сөйлем оның мағыналары мен құрылымдарын білу дегенге саяды [7]. Олай

болса, мәтінді түсіну үшін оқушы сол шығарманың ерекшелігін анықтап, жан-жақты ақпарат, мәлімет жинауы керек.

Ірі, таңдаулы тілдік тұлғаның қалыптасуы мектеп жасынан басталады. Мектеп оқулығы сапалы дайындалып, ондағы мәтіндер оқушының тілдік құзыреттілігін орнықтырып, тілдік тұлға қалыптастыруға қызмет етуін қаласақ, сөз болып отырған мәселе әлі де жан-жақты зерттеліп, оқулық мәтініне қойылатын талаптар мен өлшемшарттар мейлінше нақтылана түсуі керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. – Москва: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
2. Десяева Н.Д. Языковая личность ребенка и пути ее формирования в начальной школе. [Электрон. ресурс] – URL: <http://xn--c1aym9b.xn--p1ai/images/5/53/DesyaevaND.pdf> (Қаралған күні: 09.02.2021)
3. Квасных Г.С. Развитие языковой личности младшего школьника. Вектор науки ТГУ. - 2013. - №1(12).
4. Аниськина Н.В. Языковая личность современного старшеклассника. Автореф. дисс. канд.пед.наук. Ярославль, 2001. – С.
5. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. - Алматы: Ан арыс, 2009. – 368 б.
6. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. 2-кітап. Алматы: Ана тілі, 2003. – 136 б.
7. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Докторлық диссертация қолжазбасы. - Алматы, 2007.

Sh. Kurmanbayuly¹, Zh. Zhumabayeva²

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

² A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

The role of texts in the formation of a linguistic personality

Abstract. The article deals with the language personality of the student. For the formation of the student as a language personality, the function of the text, its content and use are described. In addition, speech becomes a lexical feature of the student's linguistic personality. The influence of texts in school textbooks on the spiritual development and formation of the student as a person is also covered in the article. Because, as research shows, the basis for the formation of a language personality is laid during the period of a child's education in school. Therefore, the text of textbooks occupies a special place in the formation of the language personality of the student in both primary and high school. During the lesson, the teacher takes these texts as a basis. The student also gets acquainted with the basic data concerning the content of the subject through the text of the textbook. Thus, the text of the textbook plays a very important role in the formation of the language personality of the student. On the basis of research on the language personality, the question of what is the significance of the formation of students was considered

Keywords: language personality, language personality of the student, text, the role of the text in the formation of the language personality, the structure of the language personality of the student, instilling spiritual heritage in the consciousness of the student, linguistic competence, lexical features of the language personality of the student.

Ш. Курманбаев¹, Ж. Жұмабаева²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

² Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Роль текстов в формировании языковой личности

Аннотация. В статье рассматривается языковая личность школьника. Для формирования школьника как языковой личности излагается функция текста, его содержание и использование. Кроме того, речь становится лексической особенностью языковой личности школьника. Влияние текстов в школьных учебниках на духовное развитие и становление ученика как личности также освещается в статье. Потому что как показывают исследования, основа формирования языковой личности закладывается в период обучения ребенка в школе. Поэтому текст учебников занимает особое место в формировании языковой личности учащегося как в начальных, так и в старших классах. Во время урока учитель берет за основу эти тексты. Ученик также знакомится с основными данными, касающимися содержания предмета, через текст учебника. Таким образом, текст учебника играет очень важную роль в становлении языковой личности ученика. На основе исследований, посвященных языковой личности, был рассмотрен вопрос о том, каково значение формирования учащихся как языковой личности.

Ключевые слова: языковая личность, языковая личность учащегося, текст, роль текста в формировании языковой личности, структура языковой личности учащегося, привитие духовного наследия сознанию учащегося, лингвистическая компетентность, лексические особенности языковой личности учащегося.

References

1. Karaulov Yu.N. Russi yazyk i yazykovaya lichnost [Russian language and language personality]. (LKI, Moscow, 2010, 264 p.). [in Russian]
2. Desyaeva N.D. Yazykovaya lichnost rebenka I puti eie formirovaniya v nachalnoi shkole [language personality of the child and its formation in the beginning school]. [Electronic resource] Available at: <http://xn--c1aym9b.xn--p1ai/images/5/53/DesyaevaND.pdf> (Accessed: 09.02.2021). [in Russian]
3. Kvasnyh G.S. Razvitiye yazykovoï lichnosti mladshego shkolnika [Development of the language personality of a younger schoolboy], Vector science TGU. 2013. № 1(12).
4. Aniskina N.V. Yazykovaya lichnost sovremennogo starsheklassnika [The Personality of a modern senior classmate]: dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences. Yaroslavl, 2001. P. 20. [in Russian]
5. Orazbayeva F. Nil alemi [The world of languages]. (An arys, Almaty, 2009. 368 p.). [in Kazakh]
6. Kenzheakhmetuly S. Zheti Kazyna [Seven treasures]. (Ana tili, Almaty, 2003, 136 p.). [in Kazakh]
7. Uali N. Kazak soz madenietinin teoriyalık negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Manuscript of the doctoral dissertation. Almaty, 2007.

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманбайұлы Шерубай – негізгі автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Жұмабаева Жанар – филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Kurmanbayuly Sherubay – The main author, Doctor of Philology, Professor of the N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan.

Zhumabayeva Zhanar - Candidate of Philological Sciences, Leading Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Formation of auditory competence in junior courses of language specialties at a university on the basis of English- language videos

Abstract. The article is devoted to the issue of using Internet resources in teaching English, contributing to the development of listening skills. The expediency of using video materials in a foreign language lesson as a means of intensifying the educational process and giving it a maximum communicative orientation is considered. The article considers the concept of listening as a receptive type of speech activity that exists in the methodology of teaching a foreign language. Video auditing is a lightweight version of listening, because the video sequence helps students guess what is happening on the screen and better understand the situation. A pilot experiment to identify the attitude of students to video auditing showed a clear preference for this type of educational activity. The author gives examples of active teaching methods and techniques that stimulate the creative aspect of applying knowledge and skills by students in the process of forming communicative competence. The article presents a method of working with video materials, and it lists the types of Internet sites that can be used by teacher in a foreign language lesson.

Keywords: authentic audio / video materials; creative tasks; methodical work; productive types of tasks.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-76-83>

Received: 19.12.20 / **Final version:** 20.01.20 / **Approved for publication:** 18.03.21

Introduction. In the modern world, the goal of teaching a foreign language cannot be only the transfer of linguistic knowledge and the development of speech skills of students. In the context of globalization and integration languages and cultures, the socio-cultural component began to occupy a central place in foreign language lessons, which plays a significant role in the development of the students' personality and expanding their general outlook.

Listening is a receptive type of speech activity and provides an opportunity to communicate in a foreign language. Listening is considered to be the most difficult aspect in mastering the English language. This complexity is explained by overcoming such factors as the nature of

the language material, presentation conditions, semantic content, information sources, as well as the individual characteristics of both the speaker (manner of speech, pace, presence of an accent) and the listener, his audible experience and many others. On the other hand, listening is a powerful tool for teaching a foreign language because it promotes mastering the lexical composition of the language and its grammatical structure, makes it possible to master the sound side of the studied language, its phonemic composition and intonation: rhythm, stress, melody. In one of his latest publications.

M. Rost described listening as "a necessary type of speech activity, because it provides the listener with information. Without understanding

information, no study can be started...». Through listening, the lexical composition of the language and its grammatical structures are learned, while listening makes it easier to master speaking, reading, and writing. If the listener feels the need to listen, this leads to the maximum mobilization of his mental potential: speech hearing and even the sensitivity of the sensory organs become more acute, attention becomes more focused, and the intensity of thought processes increases. Since speech communication is a two-way process, the underestimation of listening, i.e. perception and understanding of speech by ear can have a very negative impact on the language training of students [1].

Methodology. The importance of listening. Listening, according to researchers, is considered to be the most popular skill of a person in everyday life. Research results showed that «an adult using four communication skills in their daily life most often uses the ability to perceive and understand speech by ear (42 %), then speaking (32%), reading (15%) and writing (11%)» [2, p.72]. It is agreed that listening really prevails in our life practice, since we have to talk a lot on the phone, talk to various people about personal and official matters, and perhaps listen to instructions and explanations.

Until recently, not enough attention was paid to listening. Beisembayeva S. P defines the first reason: «listening has so far been considered as a by-product of speaking, respectively, work on it is episodic and is carried out on speech messages presented by the teacher in a form that is most acceptable for a particular class» [3, p.32].

It is currently impossible to study the features of listening without taking into account using a video sequence. Video is one of the most common sources of authentic media education information. Under the video materials, following e. Ilchenko, we understand «TV production (news, interviews, talk shows, advertising blocks, etc.), as well as feature films, documentaries, animated films recorded on film or digital media and used as didactic material with the possibility of multiple viewing» [4, p. 7].

Let's consider next, traditional listening as a type of speech activity and listening using a video

sequence as a modern type of listening, which arose due to the large multimedia capabilities when learning using electronic resources.

The concept of listening as a receptive type of speech activity.

Psychologist I. A. Zimnaya believes that listening is characterized by three levels: motivational, analytical and synthetic, and Executive. The motivational side of listening determines the recipient's readiness to comprehend the speech message, thereby ensuring that communication, therefore, the motivational part follows from the universal need for verbal communication. The main form of listening is the internal form. The basis of the internal mechanism of listening is such mental processes as perception by ear, attention, recognition and comparison of language means, their anticipation, identification, grouping, retention in memory, inference – that is, the reconstruction of someone else's thought, and an adequate response to it. Therefore, the subject of listening is someone else's thought, encoded in the text and subject to recognition. The product of listening is a conclusion, and the result is an understanding of the perceived semantic content and their own response behavior – speech or non-speech. You can verbally respond to what you hear, take note of the perceived information and store it in memory until it is needed, but the listener can also respond to the received information with adequate objective behavior [5].

I. N. Maksimova notes that speaking and listening are interrelated processes of oral speech activity, because the task of students is not only to receive a message, but also to «prepare a response to what they hear in internal speech» [6, p.4], which contributes to creating favorable conditions for communication among students. As a component of communication, listening teaches the culture of speech, as students learn to listen carefully to the interlocutor and not to interrupt him, as well as to listen to the other person's utterance to the end. Knowledge of the rules of good manners is valued not only when communicating in a foreign language, but also in the native language.

I.N. Maksimova also believes that phrases of speech etiquette are usually presented in the form of clichés. They are remembered easily and involuntarily when the video fragment is repeated many times. According to this author, listening is not only a goal, but also a means of learning.

Through listening, students learn about the sound side of the language being studied, its phonemic composition and intonation: they get acquainted with the rhythm, stress, and melody. In addition, during listening, students improve their vocabulary and repeat grammatical constructions. In the process of listening as an act of communication, the speaker seeks to realize his communicative intention, i.e. to convince the listener of something, to influence him in a certain way, to encourage him to perform or not to perform this or that action.

In General, there is a research interest in teaching listening in higher education. Thus, I.V. Shchukina raises the question of developing a methodology for building a multi-level model of teaching listening in the system of professional training of a foreign language teacher [7]. The most interesting aspect of her approach is the problem tasks as the basis for developing communicative and cognitive listening skills, as well as the use of a differentiated approach in teaching listening. Researcher T.V. Gromova, studying the strategies of communicative partnership in teaching listening to students in small groups, believes that it is a factor in increasing their professional competence [8]. It seems obvious that part of listening in a life context is actually listening based on a video sequence, i.e. «video auditing», since we are participants in live communication. That is why it seems to us that listening training in the modern context can and should be carried out using the available multimedia resources, which provide a foreign language teacher with great opportunities to choose video materials for teaching a foreign language. We assume that video audition is a more interesting aspect of the lesson for students than regular listening, since the video series always brings more variety to foreign language learning.

Learning to listen based on a video sequence (video audition). Given the development of information and communication technologies and the availability of multimedia resources (for example, the electronic resource YouTube), modern foreign language teachers are increasingly using video fragments for listening, which allows them to enrich the content of their discipline and thus increase the motivation of students. Learning to listen based on video materials is becoming an increasingly common type of educational activity, about which numerous articles have been written. Since video-based listening is gradually becoming a common practice of teaching a foreign language (S) in higher education, we consider it possible to introduce the term «video-based listening», which fully reflects the practice of video-based listening.

V.I. Pisarenko considers the classification of video materials as a means of teaching AI [9]. The author pays special attention to the criteria for selecting video materials, since it is precisely clearly established criteria that determine the features of working with a particular type of video material, organizing the educational process, preparing video material for use and preliminary work with this material. S. p. Semaeva considers listening training using technical means and the Internet as an additional opportunity to increase students' interest in a foreign language [10].

Of particular potential interests are those sources whose authors link training in video auditing with increasing students' motivation. Let's look at some of them in our review. So, a number of researchers, in particular, N.V. Kareva, claims that the ability to access Internet resources for students is not the main motivating factor in learning listening, so she pays great attention in her article to the methodological aspects of working with video material. Of course, we fully agree that correctly constructed explanations contribute to more successful development of listening skills, but we want to refute the first statement of the author [11].

The possibility of a wide choice of Internet resources for listening, when almost every modern student has their own smartphone, is

a significant advantage in teaching, and it can become a stimulating factor for further self-improvement of listening skills. If a student uses a smartphone all the time, then the probability that they will go to the site and start listening to an audio file is much greater than that of a student who studied thirty years ago and did not have such opportunity. It would seem that not so far back in the past, students studying English had to make a lot of effort to rewrite the audio recording from the tape in the textbook to their personal tape for further listening, unless, of course, students bought an expensive set that included this tape.

It should be emphasized that, at this stage, it does not matter what percentage of understanding of the audio text the student has. If he is really interested in the topic, and he regularly listens to audio texts, as recommended by S. p. Semaeva, then a positive result will soon be observed [10]. Indeed, in order to acquire a good listening skill, and so that someone else's foreign language speech does not seem completely incomprehensible, you need to spend at least twenty minutes daily on completing tasks, which is easy to do with a smartphone, even if students are very busy. For example, you can listen to audio programs on your way to University.

It is also believed that having a wide selection of different podcasts that meet the level of language proficiency of students, as well as a large selection of audio text topics, helps to increase motivation in the development of listening skills. Students, mostly young people aged 19-22 years, are willing to perform only those tasks that they are interested in due to the specifics of their age.

Accordingly, it can be concluded that if online podcasts are interesting for students and are free of charge, this factor contributes to increasing students' interest in such a difficult type of speech activity as listening.

N. V. Kareva rightly pays considerable attention to such podcasts as the British Council, Voice America, ESL, where in addition to text versions (transcripts), tasks are attached to check speech comprehension [11]. Listening to English Learn resource includes tasks on the use of words and expressions, as well as podcasts

on country-specific topics. The site contains the articles themselves, which provide support for listeners. In addition, the researcher believes that the Better at English website will be interesting for students, as it presents many interesting, live authentic audio texts, including idioms and slang. It is known that young people have a tendency, first of all, to learn idioms and slang, which is so characteristic of communication. For those students who want to improve their academic vocabulary, N. V. Kareva suggests turning to the CNN Student News website, which is intended for students, while the Business Update program is designed for businessmen. Thus, the choice of audio and video material on the Internet is really huge. However, having access to Internet resources is not an absolute guarantee of the success of high-quality foreign language teaching, since it is also necessary to have well-chosen listening exercises that correspond to the level of students. However, the availability of access to Internet resources can be a determining factor for improving the motivation of performing tasks on listening comprehension. Students' acquisition of foreign language communicative competence using the above-mentioned sources is possible only if the teacher's work is methodically well-constructed.

Discussion. The use of video increases the motivation of study: the movies (the movie) they have a high degree of motivation in themselves. The language and themes of the videos are taken directly from the culture of the target language, thus expanding cross-cultural knowledge about the target language country, the cultural appreciation of the people – carrier language, cross-cultural study of speech phenomena. The use of video materials of a country-specific nature also makes it possible to implement an intercultural approach, i.e. to create conditions for the perception of someone else's culture and its comparison with one's own culture.

It seems to us that video auditing is an important aspect for maintaining the «success motivation» that E. N. Solov'ova speaks about. Although the researcher considers mainly ordinary listening, without relying on a video sequence, her opinion seems to us quite

reasonable. E. N. Solov'ova emphasizes the importance of creating an atmosphere of success in the classroom on AI. Although achieving a positive result in the activity that a person is engaged in is important for any adult, it is especially important for teenagers aged 17-19 years. In this transition age, young people are very sensitive to criticism from others, and the opinion of their fellow students is important for them, who can be critical of those who «do not hear the text at all». Accordingly, if ordinary listening or video auditing is successful, then students are engaged in IA with great interest.

E. N. Solov'ova notes the advantages of using a video fragment when listening. In her opinion, this advantage lies in the country-specific component, i.e., in the possibility of immersion in the environment of the language being studied. This is important because not every student has the financial opportunity to visit the country of the language being studied. The researcher notes that moving everyday actions and events to the country of the language being studied increases the interest of students, as it gives them the opportunity to see with their own eyes the differences between their own and foreign cultures. Students see how to greet other people, what to give to hosts when they are invited to visit, how to behave in the theater. This Videophone helps to understand the foreign culture and customs of the country of the language being studied [12].

G. A. Gunyashova believes that showing videos in a foreign LANGUAGE class can significantly increase the interest of students, since the subjects of video materials are directly taken from the life of the culture of the country of the language being studied. Thus, in addition to learning new vocabulary, students are introduced to the culture of the language being studied [13]. The author pays special attention to the time of watching videos, considering that in order to increase the effect of watching videos, you need to choose not only an interesting video fragment, but also the time of its display in the classroom. For example, if a teacher wants to introduce a new topic for discussion, then showing a video is the best way to achieve this goal.

Most likely, students will have questions during this task, or they will offer their own solution to the problem raised. Thus, we can say that showing a video fragment helps students to start communicating, even among weak students who would otherwise have kept silent. G. A. Gunyashova also notes that in addition to video materials from the textbook, teachers of FL should also use as video materials, news reports that can significantly complement the topic of the textbook. i.e., Cherches and other researchers complement our understanding of the use of video materials, considering that the content of the word series is absorbed with a much lower degree of intensity, and in the end, with a lower degree of completeness and adequacy than the video series [14, p.59-64].

Results. The practical significance of using video in English lessons as a means of developing communicative competence

Unfortunately, with two or three academic hours of English per week, the teacher fails to pay due attention to the development of students' listening skills. All more emphasis is placed on independent work, which became possible thanks to the emergence of Internet resources. As an example, consider some of them in more detail:

1. TED (Technology, Entertainment, Design) is a universal online platform with many conferences leading experts in the field of science, art, design, politics, culture, business, global problems, technology and entertainment. The mission of the conference is to spread unique ideas ("ideas worth spreading") [15]. Entries from the most prominent speakers can be found at the official website TED.com. Currently over 1,500 selected lectures with translations in different languages available on the website. All videos are released under Creative Commons license, which allows their free distribution [16].

2. BBC Podcasts [17]. BBC radio stations have a wide range of topics, which in the absence of subtitles will be useful to listen to as a background, which will turn the listener into a state of «flow» and create the illusion of «complete immersion» in an authentic environment. Due to the sensation of the «streaming» state, forgotten knowledge of grammar and vocabulary begins to activate by

itself, and the melody of the language itself is caught, which is also important when teaching speaking.

3. Ororo.tv [18] - a site that provides access to the latest TV series and some films with subtitles in different languages which can be turned on and off at the request of the viewer. Watching movies and TV series in the original has a huge importance in the process of teaching foreign languages, since it is based on one of the basic methodological principles - clarity. While watching a video, all types of speech activity are involved. As the information seen and heard is remembered five times better.

Conclusion. Summing up, it can be said that listening is one of the most difficult types of speech activity. Video auditing is a simplified version of listening thanks to the use of a video sequence that helps students guess what is

happening on the screen and better understand the speech being spoken. Listening based on video allows students to get used to someone else's foreign language speech and overcome the fear of not understanding this speech. Video auditing is a more interesting aspect of the lesson for students than regular listening, since watching a video fragment increases their cognitive interest. They are more likely to participate in discussions and discussions of the fragment being viewed. Authentic educational audio material is interesting, informative, meaningful, understandable, corresponds to the modern reality of a foreign language society and creates favorable conditions for students to master the new regional information, speech behavior of native speakers, contributes to their acquaintance with the living language, the way of life of the people, their culture, modern realities.

References

1. Алпысбаева Т.В. Стратегии коммуникативного партнерства в обучении аудированию: дисс. кандидат педагогических наук. - Алматы, 2018. - С. 183.
2. Ибраева В.И. Методы использования видеоматериалов в обучении иностранному языку вуза: автореф. дисс. кандидат педагогических наук -Алматы, - 2012. - С.24 с.
3. Бейсембаева С.П. Обучение аудированию с помощью технических средств и Интернета [Электрон. ресурс]. - URL: <https://nsportal.ru/npo-spo/gumanitarnye-nauki/library/2014/10/23/obuchenie-audirovaniyu-s-pomoshchyu-tekhnicheskikh> (Дата обращения: 14.01.2021)
4. Гальскова Н.Д., ГЭЗ Н.И. Теория обучения иностранным языкам. - Москва: Издательский центр «Академия», 2016. - 336 с.
5. Яковлева О.И. Методологические аспекты обучения. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. - 2017. №2 (6). - С. 72-76.
6. ГЭЗ Н.И. Роль общества при обучении слушанию и разговору // Иностранные языки в школе, - 2019. - №5. - С. 32-39.
7. Ильченко Е.И. Использование видеозаписи на уроках английского языка // Первое сентября. Английский язык. - 2015. - №9. - С. 7-9.
8. Зимняя И.А. Психология изучения иностранным языкам. - Москва: Просвещение, 2018, - 219 с.
9. Максимова И.Н. Значимость аудирования при обучении иностранному языку [Электрон. ресурс]. - URL: <https://urok.1sept.ru/articles/589313> (Дата обращения: 14.01.2021)
10. Шукина И.В. Методика построения многоуровневой модели обучения аудированию: автореф. дисс ... кандидата педагогических наук. - Москва, - 2019. - С. 19.
11. Карева Н.В. Использование аутентичных аудио и видеоматериалов для повышения мотивации // Интернет-журнал «Наука о науке». -2014. -№3 (22) .- С. 140.
12. Соловьева Е.Н. Методы обучения иностранному языку. - Москва: Просвещение, 2002. - 239 с.
13. Гунышова Г.А. Использование видеоматериалов в обучении аудирования // Вестник Карагандинского государственного университета. -2015. -№2 (62). - С. 34–37.
14. Черчес Т.Э. К вопросу о взаимодействии речи и видеоряда в прозе восприятия видео // Стр. В сборнике: «Личность-слово-общество» Материалы 6-го Интернационала. – Москва, 2014. - С. 59-64.
15. TED (конференция) [Электрон. ресурс]. - URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/TED_\(конференция\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/TED_(конференция)) (Дата обращения: 14.01.2021)

16. TED IDEAS-WORTH-SPREADING [Электрон. ресурс]. - URL: <https://te-st.ru/entries/ted-ideas-worth-spreading/> (Дата обращения: 14.01.2021)
17. BBC Podcasts [Электрон. ресурс]. - URL: <http://www.bbc.co.uk/podcasts/launch> (Дата обращения: 14.01.2021)
18. Ororo.tv [Электрон. ресурс]. - URL: <https://ororo.tv/ru> (Дата обращения: 14.01.2021)

Ж.Д. Нұржанова, Г.Б. Сарсенова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Ағылшын тіліндегі бейнероликтер негізінде университеттегі тіл мамандықтарының кіші курстарында есту құзыреттілігін қалыптастыру

Аңдатпа. Мақала тыңдау дағдыларын дамытуға ықпал ету және ағылшын тілін оқытуда Интернет ресурстарды пайдалану мәселесіне арналған. Мақалада ағылшын тілін оқыту әдістемесінде кездесетін сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі ретінде тыңдау тұжырымдамасы талқыланады. Ағылшын тілі сабағында бейнематериалдарды оқу үдерісін күшейту және оған максималды коммуникативті бағыт беру құралы ретінде қолданудың орындылығы қарастырылған. Мақалада тыңдау ұғымы шет тілін оқыту әдістемесінде кездесетін сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі қарастырылады. Бейне аудит – бұл тыңдаудың жеңіл нұсқасы, студенттерге экранда не болып жатқанын болжап, жағдайды жақсырақ түсінуге көмектеседі. Студенттердің бейнеаудиторлыққа деген көзқарасын анықтауға арналған эксперименттік білім берудің осы түріне айқын басымдық бергендігін көрсетіледі. Автор видео қолданудың шығармашылық жағын ынталандыратын оқытудың белсенді әдістері мен тәсілдерінің мысалдарын келтіреді. Мақалада бейнематериалдармен жұмыс жасау әдісі ұсынылған және мұғалімнің ағылшын тілі сабағында қолдануға болатын интернет сайттарының түрлері келтірілген.

Түйін сөздер: түпнұсқалық аудио/бейнематериалдар, креативті тапсырмалар, әдістемелік жұмыс, тапсырмалардың өнімді түрлері.

Ж.Д. Нуржанова, Г.Б. Сарсенова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

Формирование слуховой компетентности на младших курсах языковых специальностей в университете на основе англоязычных видеороликов

Аннотация. Статья посвящена вопросу об использовании Интернет-ресурсов в обучении английскому языку, способствующих развитию навыка аудирования. В статье рассматривается понятие аудирования как рецептивного вида речевой деятельности, существующее в методике обучения иностранному языку. Рассмотрена целесообразность использования видеоматериалов на уроке иностранного языка как средства интенсификации учебного процесса и придания ему максимальной коммуникативной направленности. В статье рассматривается понятие аудирования как рецептивного вида речевой деятельности, существующее в методике обучения иностранному языку. Видеоаудит - это облегченная версия прослушивания, потому что видеопоследовательность помогает ученикам угадывать, что происходит на экране, и лучше понимать ситуацию. Автор приводит примеры активных методов и приемов обучения, стимулирующих творческий аспект применения знаний и умений студентами в процессе формирования коммуникативной компетентности. В статье представлена методика работы с видеоматериалами, а также перечислены типы интернет-сайтов, которые могут быть использованы преподавателем на уроке иностранного языка.

Ключевые слова: аутентичные аудио/видеоматериалы, креативные задания; методическая работа, продуктивные виды заданий.

References

1. Alpysbaeva T.V. Strategii kommunikativnogo partnerstva v obuchenii audirovaniyu [Communication partnership strategies in listening education]: diss. candidate of Pedagogical Sciences. (Almaty, 2018, 183 p.).
2. Ibraeva V.I. Metodi ispolzovaniya videomaterialov v obuchenii inostrannomu yaziku vuza [Methods of using video materials in teaching a foreign language at a university]: autoref. Diss. Candidate of Pedagogical Sciences. (Almaty, 2012, 24p.).
3. Beisembayeva S.P. Obuchenie audirovaniyu s pomoshchu tekhnicheskikh sredstv i Interneta [Listening training with the help of technical means and the Internet] [Electronic resource]. Available at: <https://nsportal.ru-2014obuchenie-audiovaniyu-pomoshchyu-tekhnicheskikh> (Accessed: 14.01.2021)
4. Galskova N.D., Gez N.I. Teoriya obucheniya inostrannim yazikam Linguodidactics and methods: ucheb. [Theory of teaching foreign languages] (Moscow, Publishing center «Academy», 2016, 336 p.). [in Russian]
5. Yakovleva O.I. Metodologicheskie aspekty obucheniya. [Methodological aspects of training], Humanities. Bulletin of the Financial University, 6(2), 72-76(2017). [in Russian]
6. Gez N.I. Rol obshestva pri obuchenii slushaniyu i govoreniu [The role of society in learning to listen and talk], Foreign languages at school, No. 5, 32-39(2019). [in Russian]
7. Ilchenko E.I. Ispolzovanie videozapisi na urokah angliiskogo yazika [Using video recordings in English lessons], First of September. English language, No. 9, 7-9(2015). [in Russian]
8. Zimnyaya I.A. Psikhologiya izucheniya inostrannim yazikam [Psychology of learning foreign languages] (Prosveshchenie, Moscow, 2018, 219 p.). [in Russian]
9. Maksimova I.N. Vazhnost audirovaniya pri obuchenii inostrannomu yaziku [Electronic resource]. Available at: <http://otkrytyurok> (Accessed: 14.01.2021)
10. Shchukina I.V. Metodika postroeniya mnogourovnevoi modeli obucheniya audirovaniyu [Methodology for building a multi-level model of listening training]: autoref. Diss ... candidate of pedagogical Sciences. Moscow, 2019. P. 19. [in Russian]
11. Kareva N.V. Ispolzovanie autentichnikh audio i video materialov dlya povisheniya motivazii [Use authentic audio and video materials to increase motivation], Internet-journal «Science of Science», No. 3(22), 140(2014). [in Russian]
12. Solovyeva E.N. Metodi obucheniya inostrannomu yaziku [Methods of teaching a foreign language] (Enlightenment, Moscow, 2002, 239 p.). [in Russian]
13. Gunyashova G.A. Ispolzovanie videomaterialov v obuchenii audirovaniyu [Use of video materials in listening training], Bulletin of Karaganda state University, No. 2(62), 34-37(2015). [in Russian]
14. Cherches T.E. K voprosu o vzaimovlianii rechi i videoryada v prozesse vospriyatiya video [On the question of the interaction of speech and video in the prose of video perception], St. in the collection: «Personality-word-society» Materials of the 6th international. Moscow, 2014. P. 59-64. [in Russian]
15. TED konferentsiya [TED conference] [Electronic resource]. Available at: [https://ru.wikipedia.org/wiki/TED_\(conference\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/TED_(conference)) (Accessed: 14.01.2021)
16. TED IDEAS-WORTH-SPREADING [Electronic resource]. Available at: <https://te-st.ru/entries/ted-ideas-worth-spreading/> (Accessed: 14.01.2021)
17. BBC Podcasts [Electronic resource]. Available at: <http://www.bbc.co.uk/podcasts/launch> (Accessed: 14.01.2021)
18. Ororo.tv [Electronic resource]. Available at: <https://ororo.tv/ru> (Accessed: 14.01.2021).

Information about authors:

Nurzhanova Zhainash – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Sarsenova Galiya – негізгі автор, Филология факультетінің 1 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Nurzhanova Zhainash – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sarsenova Galiya – The main Author, The Master's student of the 1st year of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Редактор: Дихан Қамзабекұлы
Компьютерде беттеген: Дәмегүл Елешева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
– 2021. – 1 (134). – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. – 84 б.
Шартты б.т. – 5,25. Таралымы – 15 дана
Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды